

תרומת הגניזה לחקר המונוגראפיות ההלכתיות של רב שמואל בן חפני מְכַנֵּן, הֵיקֶפֶן והתפתחותן

גדעון ליבזון

1. הקדמה

המאמר שלפנינו דן במונוגראפיות ההלכתיות של הגאון רב שמואל בן חפני (נפטר 1013; להלן: רשב"ח) ואינו עוסק בכלל יצירותיו — פרשנות המקרא והתלמוד, תורת המשפט והתאולוגיה, תשובות הלכתיות ומכתבים לקהילות — יצירות הראויות לדיון לעצמן, אף שלעתים, יש ביניהן לבין חיבוריו ההלכתיים זיקה עניינית.¹ גם במסגרת מצומצמת זו יתמקד הדיון רק בהיקף יצירתו ההלכתית — קשת חיבוריו, שמותיהם ושרידיהם, ולא יעסוק בתכניה, במשמעויותיה, בדרכו ההלכתית, ובהנהגתו אלא אם הם נוגעים בהיקפה. הדיון בספריו ההלכתיים,

1 א"א הרכבי היה הראשון שכתב ביוגרפיה על רשב"ח, ראה: הרכבי, רשב"ח וספריו [לרשימת הקיצורים הביבליוגרפיים ראה בסוף המאמר] ולהלן. עד לביוגרפיה זו לא היה ידוע עליו הרבה, ראה, למשל, המעט שכתב צונץ, סעדיה ותקופתו; גרץ, דברי ימי ישראל, ד, עמ' 13–14. בעת האחרונה כתב עליו מונוגראפיה מקיפה סקליר, רשב"ח. עיקרה עוסק בתורת הפלאם וזיקתה לספרות המוסלמית בת זמנו. על פרשנותו למקרא והיקפה ראה: גרינבאום, פירוש התורה; סוקלוב, פירוש רשב"ח, עמ' 137–139; בן-שמיא, מציאה אחת, עמ' 313–332; על כמה מחיבוריו וייחוסם ראה: אברמסון, עניינות, עמ' 139–176, ואסף, תקופת הגאונים, עמ' קצד–קצז. על תולדות החשיפה והפרסום של מבוא התלמוד ראה: עסיס, ענייני לשון, עמ' 27 ואילך. על קשריו עם המגרב ראה: בן ששון, שברי איגרות, עמ' 104–188. על שיטתו בהלכה בתחומים שונים ראה מאמריי ברשימה הביבליוגרפית במאמרי: ליבזון, משפט משווה, עמ' 42–81. אוסף מחקרים על הגאון הכוללים את הקטעים שפורסמו מחיבוריו יצא לאור על-ידי הבלין-יודלוב, תורת גאונים. בזמן האחרון הקדיש לרשב"ח דיון מיוחד מ' גיל בחיבורו הגדול: במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א, עמ' 354–368, הכולל גם דיון בחיבוריו ההלכתיים.

חשיפתם בגניזה ומועדי פרסומם משמש מעין בבואה של מחקר הגניזה כולה והשפעותיה על ספרות ההלכה שנכתבה לאחריו.

אין בכוונתנו לסכם את מספר חיבוריו של רשב"ח ושמותם שכבר נידונו במחקר אלא רק להתעמק בתולדות הגילוי של רשימת חיבוריו של הגאון, קורותיהם, גלגוליהם ופרסומם, כפי שנחשפו במעיינות הגניזה ובמכמניה בבחינת תוספת מחקר למחקר.² רשב"ח לא היה הראשון בכתיבת מונוגרפיות הלכתיות שהייתה בדרכי כתיבתן סטייה מן המסורת הרבנית ומספרות הפסק של ראשית תקופת הגאונים, כגון שאילתות, הלכות גדולות והלכות פסוקות. הקדים אותו רס"ג, אלא שרשב"ח היה הגאון הפורה ביותר בדרך כתיבה זו, והגניזה פתחה צוהר-הזדמנויות שדרכו ניתן לעמוד על היקף חיבוריו של הגאון. תולדות החשיפה של חיבוריו מגלות במידה מסוימת את תולדות הגאון.

עד לגילוייה של הגניזה ידיעותינו על חיבורי הגאון היו דלות. החשיפה העשירה בהדרגה את ידיעותינו על רשב"ח, האירה באור חדש את אישיותו ההלכתית, מילאה חופנינו בצפוני חיבוריו ובחקר תולדותיהם ושמה לאל את כוונת המקטרגים עליו. רק לאחר גילוי הגניזה יכלו החוקרים לאמוד ולהעריך נכונה את ממדיה הענקיים של יצירת הגאון. דברינו שלהלן אינם בבחינת חידוש אלא הם ניסיון לסכם את כל הידוע לנו עד כה על יצירתו המונוגרפית-ההלכתית כפי שהעלתה ספרות המחקר וממילא היא מושכת בעקבותיה הערכה לצפונות הגניזה העתידיות ולהיקף יצירתו ומשמעותה בהשוואה ליצירותיהם של גאונים אחרים.

בחלק הראשון ננסה לתאר, שלב אחרי שלב, את גילוי ספריו; בחלק השני, את שלבי פרסומם ובחלק האחרון נדון במשמעות התופעה וננסה להעריך את היקף יצירתו ההלכתית שסיפקה לנו הגניזה והשפעותיה על ספרות ההלכה שנכתבה לאחריו. בדרך אגב נעמוד על הקשיים הפיזיים בזיהוים, בהעתקתם ובתרגומם של קטעי הגניזה: צירופים וצירופי-צירופים שסיפקה לנו הגניזה מחיבור אחד שהתפזר על-פני מקומות שונים ועל חכמים-חברים שנצרכו לשלוח, לעתים, מעבר לימים, את הקטעים הגנוזים. ויש שנזקקו החוקרים לשירותם של מתרגמים 'בעלי לשונות' כדי להביא לפנינו את הקטעים מתורגמים מערבית-יהודית, לשון ששימשה את הגאון בחיבוריו.

2 לעתים, התפרסמו רשימות חלקיות של חיבוריו כפי שהיו ידועות בזמנו של הכותב, ראה, למשל: אסף, תקופת הגאונים, עמ' קצד-קצז; גרינבאום, שרידים, עמ' רטו, הערה 4; הנ"ל, הלכות אבלות, עמ' נד-נו; א' דוד, במבוא למהדורת צילום של מאסף נדחים, ירושלים תש"ל (= הרכבי, ספרי רשב"ח). דיון מזדמן בחיבוריו בעקבות רשימות שנתגלו בגניזה נעשה על-ידי חוקרים אחדים, כגון מאן, אסף, אלוני, אברמסון ואחרים, כפי שיפורט בהמשך המאמר. רשימה מסכמת של כל חיבוריו ראה: סקליר, רשב"ח, עמ' 19-31.

2. עדויות על חיבוריו עד לגילוי הגניזה

עד גילוי הגניזה, לפני כמאה שנה, כל ידיעותינו על חיבוריו ההלכתיים של רשב"ח ניוזנו מעדויות בספרות הרבנית, ולפיהן רשב"ח גם הוא חיבר ספרים הרבה, כעדותו של הראב"ד בספר הקבלה,³ ובעקבותיו ווייס: 'רב שמואל בן חפני חבר הרבה ספרים בהלכות ודינים יותר מכל הגאונים אשר היו לפניו';⁴ רפפורט: 'אלא שכל ספריו נאבדו מאתנו לעצבון כל משכיל'.⁵ הפער בין ההערכה הכללית של הראב"ד בספר הקבלה על היקף חיבוריו של הגאון לבין הידיעות המעטות על חיבוריו הלכה למעשה היה גדול ועורר מידה רבה של סקרנות לפי עדותו של ווייס:

הנה ראינו כי כמעט בכל מקצועות הגדולים בתורת ההלכה כתב רב שמואל בר חפני חיבורים ובפרט במשפטי דיני ממונות ויפלא מאד כי לא הובא מדבריו בספרי גדולי הפוסקים כי אם מעט מזער אשר היה כלא היה.⁶

ההזכרות בספרות הראשונים שנדפסו עד לפני עשרות שנים, בעיקר ספרות התשובות, לא מנו אלא תשעה מחיבוריו ונתנו תמונה חלקית ומועטה ביותר על מפעלו ההלכתי של הגאון. תמונה זו החלה להשתנות קמעא-קמעא במהלך עשרות השנים הראשונות לגילוי הגניזה, אם כי מבחינת פרסום גופי חיבוריו הן לא היו פוריות ביותר על-אף פרסום ספרות הלכתית ענפה. ואלה מחיבוריו שנזכרו ומקומם: (1) כתאב אלנפקאת (ספר דיני ההוצאות – מזונות שאדם חייב בהם), נזכר בשאלת השואלים את הר"י אבן מיגאש;⁷ (2) כתאב לואזם אלחכאם פי אלאחכאם (ספר חובות הדיינים בשיפוט), נזכר בקובץ תשובותיו של מהר"ם אלאשקאר;⁸ (3) כתאב אלשרכה ואלמצארכה (ספר השותפות והעסקה), נזכר על-ידי בעל העיטור 'ורבינו שמואל בן חפני כתבא (!) בספר השותפות';⁹ (4) כתאב אלהבה (ספר המתנה), נזכר בספר

3 הראב"ד, ספר הקבלה, עמ' 44.

4 דור דור ודורשיו, ד, עמ' 172.

5 תולדות, עמ' 172–173, הערה 8.

6 דור דור ודורשיו, מהדורה ראשונה, ד, עמ' 192–199 (מהדורה שנייה, ד, עמ' 171–177).

7 תשובות ר"י אבן מיגאש, סימן ט; והשווה עם תשובת הגאון (רשב"ח?) בתשובות הגאונים, שערי צדק, סז, א, סימן נד.

8 תשובות מהר"ם אלאשקר, סימן טז: 'וכתב רבינו שמואל גאון ז"ל בספר לואזם אלחכאם שחיבר בלשון ערב ז"ל...'.
9 העיטור, אות שיתוף, מב, א, בשם שמואל הלוי (= אוצר הגאונים, כתובות, סימן תשל, וראה בהערה ב); מובאה ממנו הובאה על-ידי שמואל הנגיד בספרו הלכתא גבראתא ראה: מאן, מקורות ומחקרים, עמ' 634–635 (= אוצר הגאונים, שם, סימן תשל; ומרגליות, הלכות הנגיד, עמ' 217): 'וכד בדקניה בספר השותפות דמר רב שמואל גאון נוחן עד (=עדן)'. ראה: לוין. ספר השותפות, עמ' 41.

המכריע לר' ישעיהו דיטראני ובהקדמת ר' יעקב עכסאי לתרגום לפירוש המשניות לרמב"ם לסדר נשים; ¹⁰ (5) כתאב אלשרוט (ספר התנאים), נזכר בשאלה לרב האיי בקובץ תשובות הגאונים, שערי צדק, ¹¹ ולאחר מכן בפירוש המשנה לרבינו נתן אב הישיבה; ¹² (6) כתאב אלצמאן ואלכפאלה (ספר הערכות והקבלנות), נזכר על-ידי ר"י ברצלוני בספר השטרות: 'והגאון ר' שמואל בן חפני כתב [ב]ספר הערכות שחיבר הכי'; ¹³ (7) כתאב אחכאם שרע אלציצית (ספר הלכות מצוות ציצית), נזכר בתשובת הרמב"ם לרב יהונתן הכהן מלוניל שהייתה ידועה מכבר. (גם נזכרו שני חיבורים: ס' ההרשאות וכתאב אלבלוג [ספר הבגרות], בדברי השואלים את הרמב"ם, בשאלות שנדפסו לראשונה, האחת בתשובות הרמב"ם מהדורת פריימן בשנת תרצ"ד, והאחת בתשובות הרמב"ם מהדורת בלאו בשנת תשי"ח וחיבורים אלו מנויים להלן). ¹⁴ על שבעה חיבורים אלו נוספו שני חיבורים שנזכרו רק במקורות אשכנזיים ואיטלקיים: (8) שערי ברכות; ¹⁵ (9) שערי שחיטה וטָרְפוֹת. הראשון באור זרוע, שבולי הלקט ועוד; והשני בספר הראב"ה (= ר' אליעזר ברבי יואל הלוי), ספר

10 דיטראני, ספר המכריע, סימן כא בסופו: 'וכך כתב גם רבינו שמואל בן חפני בספר המתנה שחיבר'. וראה גם בחידושי למסכת בבא בתרא עו ע"א.

11 פה, א, סימן כא.

12 אסף, תקופת הגאונים, עמ' שה: 'קאל ר' שמואל פי כתאב אלשרוט'.

13 ראה: ברצלוני, ספר השטרות, עמ' 82, והעיר על כך אסף, לספר הערכות, עמ' 382. ברשימות הספרים נזכר, בדרך כלל, בשם מקוצר 'כתאב אלצמאן': מרגליות, רשימת ספרים, עמ' 311; אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, עמ' 83; אלוני, ארבע רשימות ספרים, עמ' 132.

14 תשובות הרמב"ם, ב, סימן רפו, וראה: מגדל עוז להלכות ציצית א, ז ובכסף משנה שם (ובצינונים אצל בלאו). בדברי השואלים את הרמב"ם נזכרים שני חיבורים נוספים: בסימן תיא (שם) כותבים השואלים: 'זוה לראותנו מאמר שמואל הכהן בן חפני זל [=ז"ל] בספר ההרשאות אשר לו שלא תועיל הרשאת הנתבע והביא ראייה על זה כמו שכבר ידע האדון'. בסימן סו (שם) מצטטים השואלים מספר הבגרות: 'וכדי קאל רבנו שמואל בן חפני ז"ל פי כתאב אלבלוג'. שלוש התשובות ברמב"ם המצטטות את ספרי רשב"ח (שתי מובאות בדברי השואלים) התפרסמו בתקופה מאוחרת יחסית מכתב־יד סימונסון. סימן רפו במהדורת בלאו נדפס לראשונה בתשובות הרמב"ם, מהדורת פריימן משנת תרצ"ד, סימן א; סימן תיא במהדורת בלאו נדפס לראשונה במהדורת פריימן, סימן ש; התשובה המזכירה את ספר הבגרות אינה במהדורת פריימן ופורסמה לראשונה רק במהדורת בלאו משנת תשי"ח.

15 כידוע, חיבר ישראל גאון, בנו של רשב"ח, חיבור על התפילה ונזכר שמו בכמה רשימות ספרים: אדלר וברוידה, רשימת ספרים עתיקה, עמ' 53: 'כת' אלצאלה לאבן רב' שמו[אל] ז"ל'; אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, עמ' 83: 'כת' אלצאלה; וראה גם מאן, אחרון גאוני סורא, עמ' 415: '[כתאב פי וגוב אלצ]לוה תצינף ישראל הכהן [גאון] בן אדוננו שמואל' (ההשלמות מִקְדוּם של מאן). על החיבור ראה: בן ששון, שבירי איגרות, עמ' 195. סקליר (רשב"ח, עמ' 45) שיער שאולי חל בלבלול בייחוס בין שערי ברכות לחיבור של הבן על התפילה, אם כי אין שום ראייה שתדחה את ההשערה שהגאון עצמו כתב חיבור על שערי ברכות כפי שנמסר בשמו בספרות הראשונים.

ראב"ן (= ר' אליעזר ב"ר נתן), אור זרוע ואחרים.¹⁶ בכך הגיע מספר חיבוריו הידועים לתשעה.¹⁷

בשנת 1878–1879 פרסם הרכבי מסה בהמשכים 'מאסף נדחים', בכתבי-העת 'המליץ' ו'השחר', שכותרתה: 'רב שמואל בן חפני וספריו'. המסה פורסמה כחוברת נפרדת בשנת 1880 בשם: 'זכרון רב שמואל בן חפני וספריו', ובה סיכם את הידוע לנו על רשב"ח בכלל ועל ספריו ההלכתיים בפרט.¹⁸ על הרשימה שלמעלה שמניינה תשעה הוסיף הרכבי עוד שני חיבורים מכתב-יד שמצא בשנת 1874 בעיר צ'פוטקלעה בקרים שברוסיה שאותה הוא מכנה 'סלע היהודים' והם: (10) כתאב אלבלוג ואלאדראך (ספר הבגרות וגיל האחריות המשפטית);¹⁹ (11) כתאב אלשפעה (ספר

16 אפטוביצר, מספרות הגאונים, עמ' 104–109; הנ"ל, מבוא הראב"ה, עמ' 236; עמנואל, שערי שחיטה, עמ' 962; הנ"ל, מגניז, עמ' 87–90; סקליר (רשב"ח, עמ' 25) מכנה את החיבור: 'שערי שחיטה ובדיקה ושערי טרפות'. וראה גם הילדסהיימר, שערי שחיטה, עמ' יז, המכנה את החיבור: 'שערי שחיטה ובדיקה לרב שמואל בן חפני גאון'.

17 שניים מהחיבורים כאמור – ספר הציצית והבגרות – נזכרו לאחר מכן בתשובות הרמב"ם, ראה דברינו למעלה, הערה 14.

18 על ניסיונות קודמים להעריך את היקף מפעלו ההלכתי של רשב"ח ראה: רפפורט, בחיבורו על רב הא"י גאון (לעיל, הערה 5); צונץ (לעיל, הערה 1); גרץ, דברי ימי ישראל (לעיל, הערה 1); קונפורטי, קורא הדורות. כמה שנים לאחר שהרכבי כתב את מסתו על רשב"ח, פרסם שטיינשניידר בשנת 1902 את חיבורו ספרות ערבית-יהודית ובו גם נדרש לחיבורי רשב"ח. בשנת 1904 פרסם פוזננסקי רשימת ביקורת על חיבורו של שטיינשניידר ובה כלל את כל רשימת חיבורי רשב"ח שהיו ידועים עד לשנה זו. ראה על כך להלן.

19 לכל אחד מן המונחים משמעות ייחודית – 'בלוג' מובנו, בדרך כלל, בגרות מינית-פיזית, 'אדראך' תרגומו: להגיע להבנה, תפיסה או לגיל האבחנה, ולכן יש להבינו, בדרך כלל, במשמעות של בגרות משפטית (אף שגם ל'אדראך' משמעות [משנית]: בגרות מינית). ראה: מ' גושן-גוטשטיין, מילון ערבי חדש, ירושלים תשל"ו, א, עמ' 156; ב, עמ' 719. שני המונחים צריכים להשתקף בתרגום (שלא כדברי גיל, במלכות ישמעאל, עמ' 363, שכתב: 'אלאדראך (=אלבלוג)'). ולכן הצעתנו לקרוא אותו: ספר על הבגרות והאחריות המשפטית. הרכבי, מספרי רשב"ח, עמ' 5, תרגם את שני המונחים כאחד: 'ספר בדיני הקטנים ואימתי נעשו גדולים' (וראה גם גיל, שם, שתרגם: 'דהיינו דינים הנוגעים לילדים, ומי שכשר לעדות, והבחנה בין קטין ובין בוגר'). אצל ווייס (דור דור ודורשיו, ד, עמ' 172): 'ספר בענין עונת הקטנות ועונת הגדלות' ואילו אלוני תרגם את שניהם: 'ההתבגרות והבגרות' (אצל סקליר, רשב"ח [עמ' 19] מתורגם 'אלבלוג ולאדראך': 'legal majority and puberty', היינו: בגרות משפטית ובגרות מינית). ברשימות הספרים נזכרים או 'אלבלוג' או 'אלאדראך' ו'אלבלוג' הוא השכיח. 'אלאדראך': מרגליות, רשימת ספרים, עמ' 311; 'אלבלוג': בשאלת השואלים את הרמב"ם (תשובות הרמב"ם, סימן 10); אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, עמ' 84; אלוני, ארבע רשימות ספרים, עמ' 132; הנ"ל, כתבי רס"ג, עמ' 39. ואולי יש כאן רמז לשני חלקים של ספר אחד, ראה מה שכתבנו להלן על 'כתאב אלעדר' (ספר על תקופת ההמתנה). (אבל לעתים נקט המעתיק לשון מקוצרת כך, למשל: 'כתאב אלצמאן ואלכפאלה' מופיע ברוב רשימות הספרים בקיצור: 'כתאב אלצמאן'). אבל רשב"ח עצמו בהקדמתו לכתאב אלביע (ראה: אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, עמ' 90) כתב: 'ואלאדראך ואלבלוג' (לפי סדר זה).

המצרנות). הוא מזכיר גם את כתאב אחכאם שרע אלציצית (ספר הלכות מצוות ציצית) שמנינו למעלה. הרכבי הזכיר חיבור נוסף שאותו מצא בפירוש הגאון לפרשת מקץ: (12) כתאב אלטלאק (ספר הגירושין), כך שערב גילוי הגניזה ידענו על שנים-עשר מחיבוריו של רשב"ח.

3. עדויות על חיבורי הגאון מרשימות ספרים בגניזה

עם גילוי הגניזה זכינו להכיר שמות ספרים נוספים של רשב"ח, בעיקר באמצעות רשימות ספרים, שבעקבותיהן החלו להכיר בשיעור קומתו ההלכתית של רשב"ח. את פריצת הדרך הראשונה עשו אדלר וברוידה בשנת 1901 כשפרסמו רשימת ספרים מן המאה השתים-עשרה שכללה שורה ארוכה של חיבוריו וביניהם שמונה חיבורים שלא נודעו עד אותה שעה.²⁰

(1) כתאב אלאכראה (ספר הכפייה או האונס); (2) כת' אחכאם אלפקדון (ספר הלכות פיקדון — ידוע גם בשם: כתאב אלוציעה);²¹ (3) כת' אלאמלאך (ספר קניינים);²² (4) כתאב אלמג'אורה (ספר השכנים);²³ (5) כתאב אלביוע (ספר המקח והממכר); (6) כתאב אלתאג'יב שלא נתבררה משמעותו; (7) כתאב אלעדד (ספר תקופת ההמתנה של אישה גרושה או אלמנה לפני נישואיה השניים); (8) כתאב אליבום ואלחליצה (ספר ייבום וחליצה). שני הספרים האחרונים הם ללא ייחוס

20 אדלר וברוידה, רשימת ספרים עתיקה, עמ' 52–62. בשנת 1902 מסכם שטיינשניידר את חיבורי הגאונים, אבל עדיין רשימה זו נעלמה ממנו, והוא חוזר על מה שפרסם הרכבי לפניו. ראה: שטיינשניידר, ספרות ערבית-יהודית, עמ' 108–111.

21 אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, העיר (עמ' 89): 'ספר זה הוא מהיחידים שלא נמצאו אלא ברשימה זו שלנו', ובעקבותיו נמשך סקליר, רשב"ח, עמ' 23, הערה 89. עכשיו ראינו שהשם כבר נזכר ברשימה קודמת. אברמסון שם, מעיר שהקריאה מכתב-היד מסופקת ואולי צריך לקרוא 'אלמפקידון' ועל-פי השערה זו מציע סקליר שהכוונה אולי למפקוד (נעדר), כלומר, לספר שכתב הגאון על נעדרים. אמנם ספר בשם זה מופיע ברשימה מאוחרת, ראה להלן, אבל לאור הרשימה שלפנינו, שבה נקרא הספר בשמו העברי פיקדון, נראית השערה זו דחוקה. 'אלוציעה' נמצא ברשימה שפרסם אלוני, כתבי רס"ג, עמ' 39.

22 ככל רשימות הספרים: 'אמלאך' ורק ברשימת מרגליות: 'מלאך' והוא שיבוש. וראה מה שהענו על הלשון 'אמלאך' בהערה 226 להלן.

23 השם בערבית-יהודית מופיע ברשימות הספרים בסיומות שונות: אלמג'אוראת (מרגליות, רשימת ספרים, עמ' 311); מאן (מקורות ומחקרים, עמ' 655) קרא בטעות: מג'אורת, אבל בכתב-היד: מגאוראת; 'כת' אלמגאורה' (אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, עמ' 84); וכן: 'אלמג'אורה' (אלוני, כתבי רס"ג, עמ' 39), וכנראה, הנוסח הנכון הוא 'מג'אורה', ולכן יש לתרגם: שְׁכָנֹת (ראה: מ' גושן-גוטשטיין, מילון ערבי-עברי חדש, ירושלים תשל"ב, עמ' 324, וכפי שתרגם לנכון אלוני, שם). אם הנוסח הנכון הוא 'מג'אוראת' יש לתרגם: שְׁכָנִיּוֹת ולא שכנים (כהצעת פרופ' חגי בן-שמאי). יש להניח שהתרגום המוטעה 'שכנים' הושפע מכותרת ספרו של הרמב"ם: הלכות שכנים.

מפורש לרשב"ח, ורק מרשימות אחרות שנתגלו לאחר מכן שיערו שהוא בעליהם.²⁴ אם נצורף רשימה זו לקודמתה מניין חיבוריו ההלכתיים כפי שנראה באותו זמן, הגיע לעשרים.²⁵ אולם למעשה יש להחסיר מרשימה זו את 'כתאב אלתאג'יב'. אין בסיס לקריאה זו. עיון מדוקדק בכתב-היד יראה שכתוב בו 'כתאב אלזוג'יה' (ספר הנישואין). שאף הוא שם של חיבור חדש וראה להלן.²⁶

שנה לאחר מכן, בשנת 1902, פרסם מרגליות רשימת ספרים נוספת (BL Or. B 5552) שכותרתה: 'פהרסת לר' שמואל גאון זצ"ל' (רשימת ספרים לר' שמואל גאון זצ"ל), ובה נוספו על חיבוריו 17 ספרים חדשים שלא היו ידועים קודם לכן:²⁷

- (1) כתאב אלשהאדה (ספר העדות); (2) כתאב אלרהן (ספר המשכון); (3) כתאב אלחואלה ואלאספתאג' (ספר העברת חוב והמחאת חוב);²⁸ (4) כתאב אלעאריה (ספר השאלה); (5) כתאב אחכאם אלקניין (ספר הלכות קניין);²⁹ (6) כתאב אחכאם

24 ביחס לכתאב אליכום ואלחליצה — גם ברשימה שפרסם אברמסון (רב יוסף ראש הסדר, עמ' 48) שמו של רשב"ח אינו נזכר. שמו של חיבור בשם 'כתאב אלחליצה ואלגט' נזכר ברשימה שפרסם בכר, קטלוג, עמ' 127. אבל גם שם אינו מיוחס לגאון, וספק אם מדובר באותו חיבור.

25 כפי שהעיר אברמסון (ספר על הקניין, עמ' 34) נשמטה מן הרשימה שורה אחת שכללה גם את 'כת' אלקניין'. השמטה זו לא שינתה הרבה בסיכום ידיעותינו על יצירותיו ההלכתיות של רשב"ח, מכיוון שהספר הזה נזכר שנה לאחר מכן ברשימה שפרסם מרגליות, אבל הוכיחה ש'כתאב אלקניין' (ספר קניין) והספר 'כתאב אלמלאך' (ספר קניינים) הם שני ספרים שונים ולא שהאחד ציון למקור (בשפה הערבית) והאחר תרגום או ציון (בעברית) של אותו חיבור כמו ששיער בטעות מאן (מקורות ומחקרים, עמ' 678). מאן לא שם לב שכבר ברשימת ספרים זו הם נזכרו לראשונה כשני ספרים ברשימה אחת. שנה לאחר מכן שניהם נזכרו אף ברשימת הספרים שפרסם מרגליות, וראה מה שהענינו להלן על 'כתאב אלמלאך'.

26 במילת אלזוג'יה האות ה"א ברורה למדי. האותיות 'אלז' מחוקות, אבל עדיין ניתן להבחין בשירידיהן. רשימת הספרים של אדלר וברוידה התפרסמה בלי ציון כתב-היד ומספרו, ואת האפשרות לבדיקתו ללא יגיעה אני חייב לפרופ' יוסף ג'ון-פנטון, שהפנה את תשומת לבי למאמרו פירוש קדום, עמ' 166, הערה 8, שבו ציין: 'קטע זה מסומן היום במספר JTS ENA 2539'. מספר הפוטוסטאט במכון לתצלומי כתב-היד העבריים שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי הוא 2212, ולא 2242 כמצוין, בטעות, בקטלוג הפנימי שם.

27 מרגליות, רשימת ספרים, עמ' 311.

28 כך 'אלחואלה ואלאספתאג' הנוסח אצל סקליר (רשב"ח, עמ' 20) על-פי קטע הגניזה שפרסם מרגליות (BL Or. B 5552), אבל השווה עם גיל (במלכות ישמעאל, ב, עמ' 162), שהדפיס את הרשימה מאותו כתב-היד ואצלו: 'כתאב אלחואלה ואלספתאג', והוא הנכון לפי כתב-היד שבדקתי, וגיל תיקן מבלי שהעיר על כך. אלזוג'יה העתיק מרשימת מרגליות בטעות (כתבי רס"ג, עמ' 31): 'חואלה ואלאספתאג'. אצל המוסלמים הכותרת היא רק: 'כתאב אלחואלה' משום שבעניניהם הספח'יה (= ההמחאה) הייתה דבר מגונה שיש בו אבק-דיבית.

29 על ההבדל בין ספר זה לבין 'כתאב אלמלאך' (ספר קניינים) ראה מה ששיער אברמסון (ספר על הקניין, עמ' 34), ש'כתאב אלמלאך' עוסק בכלל דיני הקניינים ואילו 'כתאב אחכאם אלקניין' דן רק בדיני חליפין. וראה גם מה שהעיר אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, עמ' 92, הערה 153, על ה'יקפו של החיבור. מ"ע פרידמן העיר לי, שהוא תמה על שהגאון כתב שני ספרים

אלמהור (ספר הלכות מוהר=כתובות); (7) כתאב אחכאם אלמציאה (ספר הלכות מציאה); (8) כתאב אחכאם כרי אל[נא]נהאר ואלסואקי ואלאבאר (ספר הלכות השכרת נהרות, תעלות-השקיה ובארות); (9) כתאב אלמוארית' (ספר הירושות); (10) כתאב אלחג'ר (ספר הפסלות לדין); ²⁹ (11) כתאב אלכאלה (ספר ההרשאה); (12) כתאב אלוצאיא (ספר הצוואות); (13) כתאב אלקסמה (ספר חלוקת המקרקעין); (14) כתאב אלאימאן (ספר השבועות); (15) כתאב אדעאוי ואלבינאת (ספר הטענות והראיות); (16) כתאב אלגצב (ספר הגזלה); (17) כתאב אלעינבה] (על-פי הצעת מרגליות: ספר הפגמים — במקר או בקרבנות?).³⁰ לאחר פרסום זה הגיעה רשימת חיבוריו ל-37 ועדיין לא נסגרה הרשימה.

משנה זו ואילך מתגלים טיפין-טיפין חיבורים נוספים מתוך רשימות הספרים. באותה שנה שבה פרסם מרגליות את רשימתו, מפרסם פוזנסקי קטע גניזה ובו שני חיבורים חדשים:³¹ האחד, כתאב אלאמאמה, שאין לדעת, לפי שעה, בדיוק את תוכנו (אולי הלכות שליח ציבור?)³² והאחר, [וכתאב אל]טמאות (על-פי השלמת פוזנסקי; ספר הטומאות).³³ אותה רשימה (TS 8 K1) מפרסם שכטר שנה לאחר מכן

באותו עניין הוא מציע לקרוא: אלמלאך = אירוסין שמשמעו אף שידוכין. לנו נראה, שדיון בעניין זה מתאים להיכלל בספרו של הגאון 'כתאב אחכאם אלווגיה' (ספר על הלכות נישואין) שאת פרקו הראשון הוא מייחד לשידוכין ויש להניח שלאחריו דן בו גם באירוסין.
29 א על משמעות חג'ר ראה: שאכט, מבוא, עמ' 126. מ"ע פרידמן מציע לתרגם מעין 'ספר רשות' על סמך לשון השואלים את הרמב"ם (תשובות הרמב"ם, ב, סימן קצא, עמ' 347–348): 'וליס לאחד עליהא חג'ר בוג'ה' (ואין לאיש רשות עליה כלל) ועל סמך לשון הרמב"ם בתשובה: 'אן לא חג'ר עלי אלכנת בעד זיג'תהא' (שאין רשות על הבת אחרי נישואיה). ועוד מפנה פרידמן להערתו של קאפח, שם, ג, עמ' 127.

30 מרגליות השלים: אלעי[בה], ואמנם שרידים של האות ב"ת ואף האות ה"א ניכרים בכתב-היד. וראה: סקליר, רשב"ח, עמ' 24, הערה 99. ואולי ניתן להוכיח שהכוונה למומים במקר מן העובדה שרב הא"י רמז (ספר המקח והממכר, שער מה), שאף הוא כתב חיבור על מומים במקר, וכידוע, לפעמים הגאונים חזרו איש על חיבורי רעהו אם כי לא תמיד קראוהו באותו שם. ראה גרונר, רב האי גאון, עמ' 29. המוסלמים, בדרך כלל, דנו בפגמים במקר כסעיף ב'כתאב אלביע' (ספר המקח והממכר), ואם רשב"ח הלך בעקבותיהם אולי המומים כאן הם, כהשערת מרגליות, בקרבנות? אבל לפעמים נמצא גם בחיבורים מוסלמיים, כגון אצל סחונן במדונה: 'כתאב אלעיוב' או 'כתאב אלתדלים באלעיוב' (ספר הונאה במומים).

31 פוזנסקי, רשימת ספרים, עמ' 182.
32 שם, עמ' 183, פוזנסקי מציע: 'Der Inhalt war vielleicht über die Rechte und Pflichten der geistigen Vorsteher der Richter.'

33 ברשימה שפרסם בכר (רשימת ספרים, עמ' 200) נזכר: 'כתאב אקסאם אלטמאות מן עמל בן [...]'. ללא ייחוס, ושיער אלוני (כתבי רס"ג, עמ' 32, הערה 9), שלפנינו חיבורו של רשב"ח אבל אפשר שהוא של רס"ג שאף הוא חיבר חיבור בשם זה. חיבור בשם טומאה וטהרה נמצא גם ברשימה שפרסם מאן (מקורות ומחקרים, עמ' 656).

בסעדיאנה.³⁴ בשנת 1904 מודיע הירשפלד³⁵ על גילוי קטעים מספר חדש אחכאם אלזוג'יה (ספר הלכות נישואין) על-שם שמואל הכהן,³⁶ מקור שנעלם מרוב מי שדנו אחר כך בתפוצת החיבור, ובכך הגיעה רשימת חיבוריו לארבעים.

בקטעי רשימות הספרים שמתפרסמות במשך כעשרים שנה אחרי כן נזכרים החיבורים הידועים.³⁷ שנים ספורות לאחר מכן מפרסם מאן רשימות מספר שבהן מתגלים שמויותיהם של חמישה ספרים נוספים. ברשימה שפרסם בשנת 1921, מכ"י TS 10 K 20.9, שבה כלולים הרבה מספרי רשב"ח,³⁸ נזכרים שני ספרים חדשים של הגאון, האחד: כתאב אלחדוד³⁹ (ספר העונשין) והאחר: כתאב אלכ'לוב,⁴⁰ שלפי שעה, לא נתחוויר משמעו. מבדיקת כתב-היד מתברר שאינו חיבור עצמאי, כפי שהציע מאן שסבר שעניינו קנסות ('wounds'), אלא רק שיבוש בקריאת שם החיבור וצריך להיות 'אלבלוג' (הבגרות). ומאן שיבש ל'אלכ'לוב' בחילוף האותיות ב-כ; ב-ג.⁴¹ בשתי רשימות שפרסם מאן בשנת 1931 נוספים שני חיבורים: האחד, מכ"י TS Loan 147, שהוא לדעתו חלק מאותו כתב-יד של הרשימה הראשונה;⁴² אלאסתחאקאאת⁴³ (גביית חובות), ששמו המלא הוא, ככל הנראה: 'כתאב תרתיב אלאסתחאקאאת' (ספר סדרי גביית חובות);⁴⁴ והשני, מאוסף מוצרי: כתאב אחכאם אלקרצה⁴⁵ (ספר הלכות הלוואות) — שני האחרונים, ללא שם הגאון, אבל לפי

34 שטר, סעדיאנה, עמ' 54.

35 הירשפלד, ביקורת על שטיינשניידר, עמ' 411.

36 'כתאב אלזוג'יה', כך הוא מכונה בכל רשימות הספרים. מ"ע פרידמן הפנה את תשומת לבי לקטע גניזה (TS 8 Fa 2.2), שנוצר בחיבורו (פרידמן, כתובה, א, עמ' 202, הערה 34), שבו הוא מכונה: 'כתאב אלזוג'יה', וראה מה שכתבנו על שם החיבור, לעיל, בקטע הסמוך להערה 26. מפרסמי רשימות תרגמו, בדרך כלל: 'דיני אישות' ראה, למשל, אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, עמ' 88; אסף, רשימות ספרים, עמ' 277, אבל אפשרי גם 'נישואין'. אצל המוסלמים הכותרת המקבילה, בדרך כלל, היא 'כתאב אלנכאח' — ספר הנישואין.

37 פוזנסקי, רשימות ספרים מקמבריג', עמ' 111–123. בשנת 1904 כותב פוזנסקי מאמר ביקורת על חיבורו של שטיינשניידר ספרות ערבית-יהודית (ביקורת, עמ' 54–59), ובו הוא מונה רק כ-33 מחיבורי הגאון; וראה גם מה שכתב גוטהיל, זוטות, עמ' 149–169.

38 ראה: מאן, רשימות ספרים, עמ' 163–183.

39 'כתאב אלעד'ר ואלחדוד ואלשראיע' (עמ' 171). אשר לעיד'ר, ראה בקטע הסמוך להערה 93.

40 'כתאב אלשרוט ואלקניין ואלכלוב' (עמ' 172).

41 הוא שב ופרסם רשימה זו בספרו מקורות ומחקרים, עמ' 651–655. בפרסום הראשון של הרשימה הוא מעתיק: 'ואלכלוב'; בפרסומה בספרו מקורות ומחקרים (עמ' 655) הוא מעתיק: 'ואלכלוב', אך אין יסוד לקריאה זאת בכתב-היד.

42 ראה: מאן, מקורות ומחקרים, עמ' 643–684. חלקה הראשון הוא הרשימה שפרסם קודם לכן במאמרו משנת 1927, רשימות ספרים.

43 שם, עמ' 656.

44 כך הוא בקטע הגניזה TS K 6. 117; וראה גם: אסף, ספר החוב, עמ' 28.

45 שם, עמ' 658; וראה השערתו שהוא לרשב"ח בהערה 308 שם.

השערת מאן, שיש לה על מה לסמוך, רשב"ח הוא מחברם.⁴⁶ בהוספת שני חיבורים אלו עולה מספר ספריו של הגאון ל-44 ועדיין הרשימה לא נחתמה. ברשימות ספרים שפרסמו אסף בשנת 1941,⁴⁷ אברמסון בשנת 1950⁴⁸ ואלוני בכמה רשימות בשנות השישים,⁴⁹ שבים ונזכרים שמות הספרים הידועים לנו מרשימות קודמות.⁵⁰ אבל בשנת 1979 פרסם אלוני רשימה חדשה⁵¹ ובה ספר חדש שלא נזכר ברשימות עד כה: אלמפקוד (הנעדר) ובכך עולה, לפי שעה, מגיין חיבוריו ההלכתיים ל-45.⁵² אם נחסיר את 'כתאב אלכ'לוב' ואת 'כתאב אלתאגיב' שהסתבר שהיו קריאה משוכשת של חיבורים אחרים, יסתכם מגיין חיבוריו ב-43.

4. הערכת חוקרים על יצירותיו המונוגרפיות של רשב"ח

גילויי הגניזה אימתו את דברי הראב"ד על ה'קף יצירתו ההלכתית של רשב"ח, וחוקרים בני זמננו מתפעמים מה'קף יצירתו. ראשון היה הירשפלד שהתרשם מקטעי הגניזה הרבים של חיבורו של רשב"ח: ספר המקח והממכר שמצא בגניזה, ובעקבות ממצאים אלו הסיק על מידת הפופולאריות שלה זכה הגאון.⁵³ לאחר מכן כתב פרידלנדר בלשונו הפיוטית:

מיום שנתגלו לעינינו שפוני טמוני חול של הגניזה הולכים ורבים שמות הספרים אשר שם רבינו שמואל בן חפני נקרא עליהם עד כי מספרם גדול עד מאד.⁵⁴

- 46 'אלאסתחקאקאת' נמצא לאחר מכן ברשימת הספרים של רשב"ח שפרסם אלוני, כתבי רס"ג, עמ' 39.
- 47 אסף, רשימות ספרים, עמ' 273–281.
- 48 אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, עמ' 72–95.
- 49 אלוני, שלוש רשימות ספרים, עמ' 389–402; הנ"ל, שתי רשימות ספרים, עמ' 531–556; הנ"ל, ארבע רשימות ספרים, עמ' 121–134.
- 50 באותן שנים שיער גויטיין שמספרם הכולל של חיבורי רשב"ח בעניינים משפטיים עומד על עשרים וחמישה בלבד. ראה: גויטיין, סדרי חינוך, עמ' קנה.
- 51 אלוני, כתבי רס"ג, עמ' 28–49.
- 52 גרינבאום (הלכות אבלות, עמ' נח) שיער שהגאון חיבר ספר בהלכות אכלות: 'היקף הדינים וסידורם שלפנינו מעידים על קיום שלם בשטח נחוץ ודרוש ומבוקש כמו ענייני אבלות'. אבל כפי שציינ, שם, אין לכך זכר ברשימות הספרים שבגניזה ואף אינו נזכר בספרות הראשונים וגם בחיבוריו של הגאון אין שום אפניה לחיבור בשם זה. סקליר (רשב"ח, עמ' 26) מונה 46 חיבורים. אבל הוא כולל את 'שערי עדות' אף שהוא מעיר ש'שערי עדות' הוא כנראה תרגום או עיבוד של ספר העדות. כפי שהערנו יש להשמיט מן הרשימה גם את כתאב אלתאגיב וכתאב אלבלוג.
- 53 ראה ביקורתו על חיבורו של שטיינשניידר, שם, עמ' 411.
- 54 פרידלנדר, שיורי ספר השותפות, עמ' 97.

בעקבות גילויים נוספים כתב ר"ש אסף באמצע שנות הארבעים:

רב שמואל בן חפני היה אחד המחברים הפוריים ביותר בתקופת הגאונים ואולי לא רק בתקופה זו. מספר חיבוריו הגיע לעשרות, וכנראה לעשרות רבות, ובהם גם גדולים. רשימת ספריו בלבד תפסה שני קונטרסים.⁵⁵

שנתיים אחריו כותב ר"ש אברמסון:

אחד הגאונים המחברים האלה — והמיוחד שבהם מבחינת הכמות — היה רב שמואל בן חפני. מרשימות ספריו שהגיעו לידינו אנו רואים מה רב היה היקפה של "מלאכת ה'" כלשון הרמב"ם שם נבהקדמתו למשנה תורה — ג"ל שעשה הגאון הזה. כמעט שאין לך מקצוע בתורה — וביחוד המקצוע הגדול שבתורה — שלא עסק בו הגאון ולא חיבר בו חיבור.⁵⁶

אין פלא שהיו חוקרים שאף העריכו שהיקף יצירתו הוא גדול מהיקף יצירתו של הרמב"ם במשנה תורה או של ר"י קארו בשולחן ערוך.⁵⁷ רשימות אלו הסירו את ספקם של חוקרים בעבר, בדבר בעלותו של רשב"ח על חלק מן הספרים שיוחסו לו במקורות שונים.⁵⁸

5. האם יש לצפות לגילוי יצירות נוספות של רשב"ח בגניזה?

רשימות הספרים, שבהן נכללו חיבורים חדשים, הוסיפו לנו מידות מדויקות על היקף יצירתו ההלכתית של הגאון. אבל גם רשימות ספרים שלא נכללו בהן חיבורים חדשים הוסיפו, לפעמים, מידע חדש גם על משמעותם, תוכנם, היקפם ומידת

55 אסף, משיירי ספרותם, עמ' 33. יש כאן לשון הפרזה וחזר עליה גם בספרו תקופת הגאונים וספרותה, עמ' קצה, כנראה, בגלל שיבוש של המובאה שעליה הסתמך אסף עצמו (רשימות ספרים עתיקות, עמ' 280), ושם (הערה 8; וראה גם הנ"ל, משיירי ספרותם, הערה 30): 'וכראסתין פיהמא פהרסת כתב רבנו שמואל', ושם תרגם נכון: 'ושתי חוברות בהן רשימת ספריו של רבינו', והכוונה לרשימת חיבוריו בתוך הקונטרסים; וראה מה שהעיר אברמסון (בהערה להלן).

56 אברמסון, ספר על הגירושין, עמ' 139. ובמאמר אחר 'הגניזה שבתוך ה"גניזה"' (בתוך: עניינות, עמ' 234, שהוא קיצור מתוך הרצאה שנשא בשנת תשי"א) הוא כותב עליו: 'גאון זה היה הפורה ביותר בין הגאונים. ספריו הגיעו לעשרות. וברשימת ספרים אחת נזכר שרשימות ספריו תפסו שתי מחברות. הוא היה סופר מהיר, ועל נקלה חיבר ספר על אחד מספרי הנבואה או מסכת ממסכתות התלמוד...'

57 גינצבורג, גאניקה, א, עמ' 170.

58 וייס, דור דור ודורשיו, ד, עמ' 173, הערה 8, דוחה את המסקנה שרשב"ח כתב ספר על גיטין רק בהסתמך על העובדה שהוא מזכירו בפירושו לתורה בפרשת מקץ. וראה: אברמסון, ספר על הגירושין, עמ' 139.

תפוצתם של החיבורים שהיו ידועים קודם לכן רק בכותרתם. היו שהציעו לראות כמה מחיבורים אלו שייכים לספר המצוות או ל'חיבור אחד'. לפי סברה זו ייתכן שרשב"ח כתב חיבורים נוספים, שאין אנו מכירים אותם, ושנכללו אף הם באותו חיבור כפי שנדון על כך בהמשך.

לפי שעה, סביר להעריך, שרשימת חיבוריו כפי שעולה מרשימות הספרים שלפנינו עדיין לא נחתמה, ויש לצפות שהגניזה תגלה לנו ספרים נוספים משלו. תחזית זו נשענת על העובדה שרוב ענייני חיבוריו, מקבילים לספרות המוסלמית, שבה נכתבו ספרים בעניינים שווים, וכמעט כל חיבורי הגאון בנויים לפי הדפוס המוסלמי כפי שכבר שיער מרגליות וכתב: 'The various titles bear a close resemblance to the headings of the chapters in Muhammadan Law-books of the same nature'⁵⁹ ואמנם בדיקת ספרות החדית' (= סיפורי המסורת) על כל קבצייה וספרות הפקה (= המשפט) על כל אסכולותיה, כגון חיבוריהם של סחנון, שאפעי, כרקי, טחאוי, אבן חזם, קדורי, סרכ'סי, אבן רשד ואחרים מאשרת השערה זו, חוץ מיוצאים מן הכלל מועטים לכאן ולכאן; כלומר, ספרים המיוחדים להלכה היהודית, כדוגמת הלכות ציצית, קניין ושכנים,⁶⁰ או המאפיינים במיוחד את ההלכה המוסלמית ומשמשים ביטוי לתופעות חברתיות מובהקות של חברה זו, כגון פשרה (צלח), מלחמה (ג'האד) עבדים ושחרורם וחזי חקלאות למיניהם. ענייני רוב יתר החיבורים מקבילים בשתי השיטות ולכן ההנחה, שגם רשב"ח כתב על אותם העניינים המשפטיים, שהמוסלמים הקדישו להם ספרים מיוחדים — כמו שכירות (אג'ארה),⁶¹ הודאה (אקראר), נזיקין (ג'נאאית), ואפילו ה'קדש' (וקף), אלא אם כן נניח שמאילוצי הזמן לא הספיק לחברם או ששילב חלק מהם, מפאת שיקולים ספרותיים וענייניים, בתוך החיבורים הידועים לנו, אלא שלפי שעה הללו אינם בידינו

59 מרגליות, רשימות ספרים, עמ' 311. וראה גם: פרידלנדר, שיעורי ספר השותפות, עמ' 84, המרמז על הזיקה בין חיבורי הגאון לבין חיבורי 'חכמי ישמעאל'; ואחריהם כהן, מיון ההלכה, עמ' 526, הכותב: 'Judging from their titles one may conclude that the Gaon was at least thoroughly conversant with the nomenclature of Islamic Law'. מנושאי חיבוריו של רשב"ח מקבילים לנושאי החיבורים המוסלמיים אלא שאף הוא לא מנה את כולם, כגון ספר המקח והממכר, ספר על חובת הדיינים בשיפוט, ספר על הגירושין ועוד. למרבה הפליאה עניין זה לא נדון כספר לעצמו בספרות ההלכה המוסלמית כפי שכבר שם לב לכך כהן (מיון ההלכה, עמ' 527). קשה לי למצוא, לפי שעה, הסבר מניח את הדעת לכך אלא אם נאמר שמיעוט החומר בהלכה המוסלמית בעניין זה לא הצדיק הקדשת דיון מיוחד לכך לעומת ריבוי הדיון בספרות התלמודית. כיוצא בזה אין חיבור מוסלמי על 'בלוג ואלאדראך', כדוגמת חיבורו של רשב"ח בעניין הזה. עניינים אלו נידונים, ככל הנראה, בכתאב אלהג'יר. ואולי ניתן ללמוד על כך שרשב"ח כתב חיבור על העניין הזה מן ההשערה שגם רב האיי כתב חיבור על עניין זה, כפי שהוא רומז בחיבורו על המקח והממכר. ראה: גרונר, רב האי גאון, עמ' 29.

כדי שנוכל לעמוד על כך בוודאות.⁶² כפי שנראה בסמוך, ההקבלות מספרות המוסלמים מסייעות לנו לא רק לברר את ה'יקף חיבוריו אלא גם לקבוע במדויק את כותרות חיבוריו של רשב"ח ומשמעותן, במקרים שיש לגביהן ספק או קושי, לעמוד על תוכנם המשוער של החיבורים ואף ללמוד מהן מדוע נזקקו גאונים שונים לכתוב על אותם עניינים משפטיים.

6. על פרסום חיבוריו ומפרסמיהם

חיבוריו של רשב"ח היו טמונים בגניזת קאהיר מבלי שראו אור-עולם תקופה ארוכה וחיכו לגואל. למעשה, שום חיבור של רשב"ח לא התפרסם בשלמות לפני גילוי הגניזה, ורק חיבורים ספורים התפרסמו במקוטע, עובדה שהיה לה, ככל הנראה, משקל בהערכת אישיותו ההלכתית של רשב"ח שהעריכו חכמי ההלכה, מצד אחד, וחוקרים בני זמננו, מצד אחר. גם החיבורים שנחשפו בגניזה ושיצאו לאור במקוטע וחלקית, מספרם קטן בהשוואה ל'יקף חיבוריו הידועים לנו מן הרשימות. חלקים מחיבורי רשב"ח שהתפרסמו ראשונה אינם שייכים לאוספים שנתגלו בגניזת קאהיר אלא לאוסף פירקוביץ השני. בשנת 1880, ערב גילוי הגניזה, פרסם הרכבי מאוסף פירקוביץ את המבואות וראשי הפרקים של שלושה חיבורים: (1) כתאב אחכאם שרע אלציצית (ספר הלכות מצוות ציצית); (2) כתאב אלבלוג ואלאדראך (ספר הבגרות וגיל האחריות המשפטית); (3) כתאב אלשפעה (ספר המצרנות).⁶³

62 כן כל ספר הלכה מוסלמי, הסמוך לזמנו של רשב"ח, כולל כתיבה על עניינים מקבילים לרשימת החיבורים של רשב"ח: קדורי (נפטר 1038), מכת'צר; מרגינאני (נפטר 1197), הדאיה ועוד. בהחלט ייתכן שרשב"ח כלל דיון בעניין ההודאה (אקראר) בחיבור על התביעות והראיות (דעאוי ואלביינאת). וכבר שיער גרונר (רב האיי גאון, עמ' 29), שאולי רב האיי כתב ספר על 'הטענות וההודאות'. כך נמצא גם אצל המוסלמים ראה, למשל, אצל סרכ'סי בחיבורו אלמבסוט. המוסלמים ייחדו חיבור לגנבה 'כתאב אלסרקה' נוסף לחיבור על הגנלה (כתאב אלגצב) וייתכן שרשב"ח כלל את שניהם בחיבורו על הגנלה. (הרמב"ם, כמו המוסלמים, הפריד בין הלכות גנבה לבין הלכות גנלה אלא שהוא כך הלכות גנלה עם הלכות אגדה). לפעמים בולט השינוי בשם החיבור. המוסלמים מכנים את הספר על הנישואין 'כתאב אלנכאח', ורשב"ח מכנהו 'כתאב אחכאם אלזוגיה'. לפעמים השינוי בחלוקת החיבור. רשב"ח כולל את כל ענייני השתופות בחיבור אחד: 'כתאב אלשרכה ואלמצארה' (ספר השתופות והעסקה), ואילו המוסלמים מייחדים לכל אחד מהם חיבור נפרד.

63 בן ששון, אוסף פירקוביץ, עמ' 47-67, ראה במיוחד בעמ' 49 והרשימה בעמ' 67, שם. על אוסף פירקוביץ' ראה: בן ששון, הערה 1, שם. ייתכן שכלולים באוסף פירקוביץ חיבורים נוספים והם: דיני עדות, ענייני הלכה הקשורים בהריגה ובאונאה, חיבור בענייני משכון, דף 'מכתאב אלהבה', חיבור בהלכות גט ועוד, שהם אולי של רשב"ח.

הקטע מן החיבור של רשב"ח שזכה להידפס ראשון (היינו גוף החיבור, למעט המבואות וראשי הפרקים הנזכרים) עוד לפני גילוי הגניזה בבית הכנסת העתיק שבפוסטאט, היה (4) שערי ברכות. בשנת 1882 פרסם וייס חלקים ממנו בבית התלמוד. בשנת 1938 שב לוין וההדירו מכ"י אדלר, ושנים לאחר מכן הוסיף עליו אברמסון מכ"י קמברידג' TS F9, שהוא לדעתו 'קרוב יותר ללשון המקור'.⁶⁴ החיבור הראשון של רשב"ח שזכה להידפס מאוסף פירקוביץ היה ספר הלכות מצוות ציצית. בשנת 1912 פרסם איסראלסון קטעים ממנו בכתב-העת 'הקדם'. כמה שנים אחר כך הוסיף עליו הרב יצחק הרצוג את שני פרקיו האחרונים.⁶⁵

בפרסום החיבור הראשון מגניזת קאהיר זכה שכטר שפרסם בשנת 1902 קטע קטן (5) מן המבוא לחובות הדיינים מכ"י TS 8 K 11.⁶⁶ רק כעבור יותר מארבעים שנה, בשנים 1940–1945, נחשפו בגניזה קטעים נוספים מחיבור זה, והם התפרסמו על-ידי הרב שמחה אסף.⁶⁷ קטע נוסף פרסם גרינבאום, בשנת תשכ"ב, מתוך כתאב אלתפאחה — ספר דרשות על התורה, ובו מובאות מחיבוריהם של רס"ג ורשב"ח.⁶⁸ קטעים מן החיבור השני שנמצא בגניזה (6) ספר השותפות, שכללו שלושה מפרקי החיבור (פרקים יד–טו ותחילתו של פרק טז) מכ"י מאוסף אדלר, התפרסמו על-ידי פרידלנדר בשנת 1914.⁶⁹ גם כאן, כמו בחיבור הקודם, רק כעבור כחצי יובל שנים, בשנים 1940–1944, פרסם לוין קטעים נוספים ממנו מכ"י קמברידג', בצירוף הקטעים שפרסם פרידלנדר.⁷⁰ קטעים מחיבור שלישי (7) פרסם לוין לראשונה בשנת 1923 מכ"י אדלר בכותרת: 'שער בדיקת הבשר מן החלב ומן הגדין'. שהוא, ככל

64 וייס, שערי ברכות, עמ' 377–386; אוצר הגאונים, ברכות, חלק הפירושים, עמ' 65–77; אברמסון, עניינות, עמ' 140–164. אברמסון תיאר את מבנה הספר, תוכנו מבוא ונוסח חדש שלו.

65 איסראלסון, ספר על הציצית, עמ' 40–43; הרצוג, שני פרקים, עמ' 17–27. בעת האחרונה נדפסה בארץ מהדורה של החיבור, ראה: כליל תכלת, עמ' רטו–רטט. וראה שם, עמ' ריח על כתב-היד של החיבור.

66 שכטר, סעדיאנה, עמ' 115.

67 אסף, משיירי ספרותם, עמ' 27–35. אסף השלים את הקטע שפרסם שכטר מכ"י ST 8.236, והוסיף עליו. ראה: אסף, שלושה ספרים, עמ' קיח–קלה.

68 גרינבאום, שרידים, עמ' רלג–רלו: 'זכבר ליקט רבינו שמואל הכהן בן חפני גאון ז"ל בעניינים (של השופטים) עשרה תארים', והוא הולך ומונה אותם. על 'כתאב אלתפאחה' ראה: אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, עמ' 82.

69 פרידלנדר, שירי ספר השותפות, עמ' 83–97.

70 לראשונה בסני, ו (ת"ש), עמ' שצ–שצז, ולאחר מכן בגניזת קדם, ו (תש"ד), עמ' 41–73. נראה שהוא אותו כתב-היד שממנו פרסם פרידלנדר, כפי שמעיד לוין (שם, עמ' 42), שניתן בהשאלה לבית-המדרש לרבנים באמריקה, בניו-יורק. על פרידלנדר שגילה את כתאב אלקסמה וחשב אותו לספר השותפות ראה הערת לוין, שם, ומה שכתבנו להלן. וראה: נחום, מגניזת תימן, עמ' סא, מספר 182: 'ס' השותפות לר' שמואל בן חפני בערבית (דפים בודדים).'

הנראה, חלק מחיבורו של רשב"ח שערי שחיטה וטָרְפוֹת.⁷¹ אף ממנו פורסמו רק כעבור למעלה מארבעים שנה קטעים נוספים.⁷² החיבור החמישי, היה (8) כתאב אלנפקא (ספר ההוצאות), שקטע קטן ממנו פורסם על-ידי לוין בשנת 1930, מכ"י פאריס.⁷³ אף כאן התפרסמו קטעים נוספים רק בשנת 1945 על-ידי אסף מכ"י אוקספורד (Bodl. Ms. Heb. e. 73).⁷⁴ בשנת 1933 פָּרַס אסף קטעים (9) מכתאב אלהבה (ספר המתנה),⁷⁵ ובשנת 1945 הוא פָּרַס גם קטעים (10) מכתאב אלצמאן ואלכפאלה (ספר הערבות והקבלנות) מספריית האוניברסיטה בקמברידג' (TS 8 G 3), שכללו את רשימת פרקי החיבור וששת פרקיו הראשונים עם הקטעים שפָּרַס מכתאב לואזם אלחכאם פי אלאחכאם (ספר חובות הדיינים בשיפוט) ומכתאב אלנפקא (ספר ההוצאות).⁷⁶ בשנת 1972 פָּרַס גרינבאום קטעים נוספים מחיבור זה מכתב-יד של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (Heb. 4* 577 4/48) ובשנת 1989 זכיתי לזהות בגניזה קטעים נוספים מספריית שונוט ולפרסמם.⁷⁷ באותה שנה שפָּרַס אסף קטעים מספר הערבות והקבלנות, הוא פָּרַס גם (11) קטע מחיבורו של רשב"ח כתאב תרתיב אלאסתחקאקא (ספר סדרי גביית חובות), אלא שהוא ייחסו בטעות לרב האי.⁷⁸

כפי שעולה מן התיאור שלמעלה, רוב הפרסומים בשנות השלושים והארבעים הם

- 71 לוין, שער בדיקת הבשר, עמ' 16–18. לוין סבר שהוא ספר נפרד משערי שחיטה ושערי טָרְפוֹת. וכבר שיער אברמסון (עניינות, עמ' 139–140), שאינם אלא אותו החיבור. על שמו של החיבור ראה אברמסון, שם, ולעיל, הערה 16.
- 72 עמנואל, שערי שחיטה, עמ' 962–966; הילדסהיימר, שערי שחיטה, עמ' יז–לא.
- 73 לוין, ספר ההוצאה, עמ' 61–62 (= אוצר הגאונים, כתובות, חלק הפירושים, עמ' 87–88). כפי שמראה הכותרת, המהדיר לא היה בטוח אם לפניו חיבור ההוצאות של רשב"ח ('אני משער שהוא קטע מספר ההוצאה'), וכדי לבסס את השערתו בקשר לזיהוי הוא נשען על תשובת הגאון באותו עניין (תשובות הגאונים, שערי צדק, סז, א, סימן נד) שסגנונה דומה.
- 74 אסף, שלושה ספרים, עמ' קכב–קלט. הוא גילה את כתב-היד בקיץ תרצ"ט אבל כשש שנים חלפו מן הגילוי עד לפרסום.
- 75 אסף, ספר המתנה, עמ' 1–31. אסף מהסס מלהכריע בוודאות אם החיבור שייך לרשב"ח אם לרס"ג, שלפי עדויות בספרות הראשונים (ראה אסף, שם, עמ' 2) גם רס"ג חיבר ספר על המתנה, אלא שלפי שעה, לא מצאנו כל ראיה או רמז לכך בגניזה. וראה מה שהעיר ברודי (גאוני בבל, עמ' 257, הערה 30) על ייחוס זה.
- 76 אסף, שלושה ספרים, שם, עמ' קלט–קנט.
- 77 גרינבאום, ספר הערבות והקבלנות, עמ' 154–169; ליבזון, פרקים מספר הערבות, עמ' 377–412. קטעים מתחילת החיבור נמצאים גם באוסף אדלר, הוזה, בדרך כלל, עם כתב-היד שפָּרַס אסף וראה מאמרי שם, עמ' 385. השלמות למובאה מפרק כח שפָּרַס אסף מצאתי בספרייה הבריטית בלונדון וכן באוסף טיילור-שכטר TS Ar. 18.2 156; ראה מאמרי ערבות לגוף, עמ' 121–184, ובמיוחד בעמ' 129, שם.
- 78 אסף, ספר החוב, עמ' 28–31. הוא מניח שהוא לרב האי 'מכיון שלא שמענו עד כה שרב סעדיה או ר"ש בן חפני יחברו חיבור בדיני חוב', אבל החיבור נזכר בשמו של הגאון כבר ברשימה שפָּרַס מאן בשנת 1931 (מקורות ומחקרים, עמ' 656), ראה למעלה.

מבית מדרשם של רב"מ לוין ור"ש אסף. שהיו מעמודי התווך של פֿרסום חיבורי ההלכה של רשב"ח באותן השנים. סמוך לזמנם מצטרף אליהם ר"ש אברמסון, העמוד השלישי של אנשי ההלכה שעסקו בגניזה באותו דור, ואשר עשה למוקד עבודתו המדעית, גם את זיהוי המקורות ההלכתיים בגניזה וחשיפתם. ר"ש אברמסון פֿרסם קטעים משני חיבורים נוספים: האחד, בשנת 1946 (12) ספר הגירושין (על-פי שלושה קטעים מכ"י אוקספורד ואחד מכ"י אדלר) והאחר, שנה לאחר מכן, קטעים מכתאב אחכאם אלקנין (13) מכ"י אוקספורד (Bodl. Ms. Heb. d. 54) וכוותרת המאמר, עדיין היא בסימן שאלה: 'כתאב אחכאם אלקנין (?)'.⁷⁹ מאז לא פֿרסם אברמסון ז"ל שום קטע מכעשרים חיבורים נוספים של הגאון שזיהה בגניזה, עוד בשנת 1951, ושעליהם שקד במשך שנים לצורך פֿרסום, לפי עדות עצמו,⁸⁰ ונקווה שהחיבורים יתפרסמו בקרוב מתוך עיזבונו. קטע נוסף מספר הגירושין מכ"י קמברידג' פֿרסם אסף שנה לאחר הפֿרסום של ר"ש אברמסון, שנכתב בידי אותו סופר שכתב את אחד הקטעים שחשף אברמסון.⁸¹ בשנת תשמ"ז זכיתי לפֿרסם כמה פרקים מספר המצרנות מכ"י קמברידג'.⁸² לאחרונה פֿרסמתי ב'קובץ על יד' פרקים נוספים של החיבור מכ"י לנינגראד. בקרוב אף עומדת לצאת לאור על-ידי עמיתי, צבי פוקס ותרצה מיטשם, מהדורה מדעית של שני חיבורים נוספים מכ"י לנינגראד: כתאב אחכאם שרע אלציצית (ספר הלכות מצוות ציצית) וכתאב אלבלוג ואלאדראך (ספר הבגרות וגיל האחריות המשפטית). שלושת הפֿרסומים האחרונים חתמו, לפי שעה, את מעגל הפֿרסום של חיבורי רשב"ח שפתח הרכבי לפני למעלה ממאה שנים, ערב גילוי הגניזה.

אם נסכם, נמצא שמתוך 43 חיבורי ההלכתיים של רשב"ח רק 13 — כלומר, קצת יותר מרבע — נחשפו, וזכו במידה קטנה, פחות או יותר, לפֿרסום. אם נביא בחשבון שכמה מחיבוריו של רשב"ח, ככל שידוע לנו מקטעי הגניזה שבידינו, היו ארוכים וכללו עשרות פרקים: מֶכֶר — 80 פרקים; גירושין — 51 פרקים; נישואין — 36 פרקים; הרשאה, ערבות וייבום וחליצה — כל אחד 30 פרקים; מתנה — 20 פרקים; שכנות — 17 פרקים; עדות — 16 פרקים לפחות, הרי נמצא שהפער בין מה שכתב לבין מה שנחשף ונדפס הוא גדול מאוד.

7. מבנה חיבוריו

מבנה חיבוריו של רשב"ח ברובו הוא אחיד. כמעט לכל חיבור הוא מקדים הקדמה בענייני מחשבה הקרובה לנושא ההלכתי של החיבור. ובכך למעשה משלב רשב"ח

79 אברמסון, ספר על הגירושין, עמ' 138–164; הנ"ל, ספר על הקניין, עמ' 34–45.

80 אברמסון, עניינות, עמ' 234.

81 אסף, קטע נוסף, עמ' 28–33.

82 ליבון, פרקים מספר המצרנות, עמ' 61–107.

גוון פילוסופי בחיבוריו ההלכתיים כשם שבפרשנותו על התורה שילב הרבה ענייני הלכה.⁸³ הוא מחלק כל חיבור לפרקים המכונים 'פצל' כפי שהוא מעיר בהקדמה לחיבורו על השותפות: 'על כן ראוי שנתחיל לבאר מה שהקדמנו מזה ולחלק אותו לפרקים [פצול] כפי מנהגינו בספרינו'.⁸⁴ כולם כתובים בסדר שיטתי, בדרך כלל, באופן קאזואליסטי ברמת הפשטה מועטת. הוא מרחיב ומפרט בפירוש ההלכות כשם שהרחיב גם בפירושו לפסוקי המקרא. הוא רגיל לשעבד מקורות חז"ל לתפיסתו אף שלפי פשוטם אינם תומכים בהכרח בגישתו, אבל, לפעמים, הוא מתעלם מהם כליל.⁸⁵ או שהוא מוסיף עליהם כדוגמת דבריו בכתאב אלבלוג ואלאדראך (ספר הבגרות וגיל האחריות המשפטית): 'וצריך להוסיף על אלה הסימנים את הטומאה (מקרה לילה) והקול הגס ודברים אחרים אשר לא נזכרו במשנה ובתלמוד וכבר זכרו הרופאים כי הגדול והטומאה יבואו אצל הילדים בבת אחת'.⁸⁶ בהרבה מקרים הוא מוסיף על התלמוד מבלי שהוא מעיר על כך כלל.

8. על קשיים וטעויות בזיהוי חיבוריו

עד כה עמדנו על תרומת הגניזה וחוקריה להבנת התשתית והתבנית של חיבוריו — שמותיהם, תולדות חשיפתם ושלבי פרסומם. אין במה שפורסם עד כה על הגאון ובידיעתנו עליו, כפי שעולה מן התיאור שלמלעלה, לשקף את מכלול הבעיות וקשת התמיהות שיצירתו ההלכתית של רשב"ח העמידה לפני חוקרי הספרות ההלכתית של

83 עד עכשיו התפרסמו מבואות למספר קטן של חיבוריו: לספר השותפות והעסקה, ראה: לוין, ספר השותפות, עמ' 43–44; לספר חובת הדיינים בשיפוט, ראה: אסף, שלושה ספרים, עמ' קיד–קטו; לספר הערכות והקבלנות, אסף, שם, עמ' קמא–קמג. לשערי ברכות, ראה: אברמסון, עניינות, עמ' 141 ואילך. על דיון הלכתי בכתביו הפרשניים למקרא ראה: גרינבאום, הלכות אבלות, עמ' נו ואילך; על הלכות אבלות, שם, עמ' נח. על דיון בדיני ערכות, ראה, שם, עמ' נט. וראה גם: הנ"ל, שרידים, עמ' רכג (בענייני שליחות); עמ' רלג (חובת הדיינים); וראה גם: הנ"ל, פרשת וישב, עמ' רנט; וראה: הנ"ל, פירוש התורה, עמ' 65–75.

84 לוין, ספר השותפות, עמ' 45. על הלשון 'שער' כתרגום למונח 'פצל' ראה: פרידלנדר, שיווי ספר השותפות, עמ' 84, הערה 1. היו שסברו ש'שערים' הוא שם החיבור המקורי, כגון רפפורט, תולדות, עמ' 172, שכתב: 'זהו מדריך הקדמונים לכוונת ספריהם בשם הכולל שערים'; וראה גם סקליר, רשב"ח, עמ' 24, הערה 103, שהביא בשם החד"א בחיבורו שם הגדולים: 'רב שמואל בן חפני גאון חמיו של רבינו האי חיבר כמה ספרים וחיבר שערים'. על השם 'שערים', שהוא לשון מעתיקים ומקצרים בלבד, כבר עמד אברמסון בעניינות, עמ' 139, ואין ספק ש'שערים' אינו כינוי לחיבור אלא לפרקי החיבור שנתכנו כך על-ידי מקצרים, בעיקר בספרות האשכנזית והוא תרגום של הלשון הערבית 'באב' אלא שרשב"ח מכנה, בדרך כלל, את פרקי החיבור בשם 'פצל' (פרק).

85 על כך עמדתי במקומות שונים במאמריי ראה, למשל, מאמרי: פרקים בספר המצרנות; וראה גם: סקליר, רשב"ח, עמ' 60–61, בקשר לכוונה במצוות.

86 הרכבי, ספרי רשב"ח, עמ' 30, הערה 76.

כתביו בפרט ושל הגאונים בכלל. בין הקשיים שעמדו לפני החוקרים ניתן למנות: הידיעות המקוטעות על חיבורי רשב"ח שהגיעו אלינו מן הגניזה רק טיפין-טיפין על-פני תקופה ממושכת; חשיפת קטעי הגניזה בצורה מקוטעת ולעתים תכופות אף משובשת; הלשון הערבית שבה כתב; פתיחותו הגדולה לתרבות הערבית הסובבת וסיגול שיטותיה הפרשניות והספרותיות, ולעתים, שאילת גופי הלכות מספרות ההלכה המוסלמית; העובדה ששני גאונים נוספים, רב סעדיה ורב האי, עסקו גם הם בכתיבת מונוגראפיות הלכתיות, לפי אותה מתכונת ולעתים באותם עניינים. כל אלה גרמו במשך השנים להרבה טעויות, שגיאות ושיבושים בכל הקשור להערכה נכונה בדבר מטרותיו של רשב"ח בכתיבתו ההלכתית, הִיקף חיבוריו, סדר כתיבתם, שומותיהם, ייחוס בעלותו עליהם, זיקתם לחיבורי גאונים אחרים, תפוצתם, הזיקה בין חיבוריו ההלכתיים לפרשנותו על התורה והשפעתם על ספרות ההלכה שנכתבה לאחריו ועוד. גם הִיקף שימושו במקורות תלמודיים בכתיבתו ההלכתית משך את תשומת לבם של חכמים וחוקרים, בעיקר בקשר לנוסחאותיו בתלמוד שהן לעתים שונות מן הנוסח הנדפס שלפנינו. כפי שהראינו, התמונה הלכה והתבהרה קמעא-קמעא ככל שנוספו עוד רבדים מן הגניזה. הגילויים ההדרגתיים של קטעי הגניזה — חיבורי הלכה, רשימות ספרים ותעודות אחרות — חשיפתם וזיהוים, סייעו אמנם בפתרון כמה מן השאלות, אבל עדיין נותרו כמה קושיות הממחכות ליישוב שאולי הוא טמון במכמניה של הגניזה. ככל שמתרבות המובאות מחיבוריו גוברת היכולת לשחזר אותם, להעמיק את ההבנה בדרכו ההלכתית, להרחיב את יריעת הידיעה על נוסחאותיו בתלמוד. גם האפשרות לעמוד על הקשר שבין המובאות לבין חיבוריו האחרים מתחזקת, וגם היכולת לזהות מובאות בספרות הראשונים שחיבוריו שימשו להם מקור מתגברת. התרומה העיקרית תהיה אולי הערכת השפעתו על ספרות ההלכה שנכתבה לאחריו. ככל שמתרבים הגילויים, קורמת אישיותו של רשב"ח עור וגידים, מגדילה את מידותיה וזוכה להערכה מאוזנת. נרחיב על כל זה בהמשך, אבל לפני כן ננסה להדגים כמה מן הקשיים הקשורים לחיבורי רשב"ח שעמדו, עד כה, לפני החוקרים. בראש ובראשונה שגיאות ששגו חוקרים בפירוש שמות חיבוריו, תוכנם וגלגוליהם. נסתפק בכמה דוגמאות:

(1) כתאב אלעאריה (ספר השאילה) נזכר לראשונה ברשימת הספרים שפרסם מרגליות.⁸⁷ פחננסקי שיער שאולי מדובר בספר שעניינו גילוי עריות ("über Inceste").⁸⁸ אלוני במחקר על רשימת הספרים שפרסם בשנת 1979 עדיין החזיק בדעה זו.⁸⁹ פחננסקי אולי היה מושפע בפירושו למילה ממה ששיער הרכבי (מבלי שהכיר את השם 'עאריה' כלל, שכן לא היה לפניו), שרשב"ח כתב ספר על העריות, כדוגמת

87 עמ' 311.

88 בביקורתו על ספרו של שטיינשניידר, עמ' 315.

89 אלוני, כתבי רס"ג, עמ' 42, הערה 47, ולא ראה את הערתו של כהן, מיון ההלכה, עמ' 526.

רס"ג, כפי שטענו הקראים,⁹⁰ אולם עדיין אין להשערה זו סימוכין בממצאי הגניזה.⁹¹ מכל מקום ברור, שנושאו של הספר הוא 'שאלה' כפי שכבר שיער אל נכון בועז כהן.⁹² זוהי המשמעות של המונח במשפט המוסלמי וכך הוא נמצא גם בספרות המוסלמית המקבילה לזמנו של הגאון. לא נראה לקבל את ההשערה שהעלה סקליר (רשב"ח, עמ' 23, הערה 98), ש'אלעאריה' ו'כתאב אלקרצה' הם שני שמות נפרדים לאותו חיבור, מאחר שהראשון, כאמור, עניינו שאלה והשני עניינו הלוואה.

(2) כתאב אלעדד (מילולית: ספר המספרים, עניינית: ספר על תקופת ההמתנה של גרושה או אלמנה לפני נישואיה השניים), מופיע לראשונה ברשימת ספרים שפרסמו אדלר וברוידה בשנת 1901, והם פירשוהו: 'arithmetic' בהשפעת התרגום המילולי.⁹³ לאחר מכן נזכר ברשימת ספרים שפרסם 'י' מאן בשנת 1921 (בשיבוש: 'כתאב אלעדד' ובפרסום מאוחר במקורות ומחקרים: 'אלעדד'). מאן משער שהשם קשור לנידה וחשב שהוא חלק מספר המצוות של רשב"ח.⁹⁴ ברשימה אחרת של ספרים באותו מאמר⁹⁵ מופיע 'כתאב אלכדר תאליף רבנו שמואל גאון ז"ל', וייתכן ש'כדר' הוא שיבוש מ'עדר' שהשתבש מ'עדר', אף שמאן ואחרים לא העירו כאן כלום. כתאב אלעדד נמצא ברשימת ספרים שפרסם גוטהיל בשנת 1927, המהסס לגבי הקריאה ומציע, ככל הנראה, בעקבות אדלר וברוידה, שפירוש שמו 'ספר הדברים הנמנים'⁹⁶ ושעניינו אריתמטיקה.⁹⁷ בשנת 1931 פרסם מאן רשימה נוספת שבה נזכר 'עדר' וציין שמשמעות השם אינה ברורה, אבל העיר שבמשפט המוסלמי לשון 'עדה' מציינת תקופת חיוב ההמתנה של אישה גרושה או אלמנה. הפירוש הוא נכון, אבל מאן אינו אומר במה תוכנו של החיבור.⁹⁸ באותה הזדמנות הוא חזר ופרסם את רשימת הספרים הראשונה,⁹⁹ התלבט בקריאה הנכונה של השם והציע כמה הצעות פירוש שונות ממה שפירש קודם לכן.¹⁰⁰ בין ההצעות שהציע האפשרות לקרוא בשתי הרשימות: 'עדר' במקום 'עדר' ולפרשו מלשון נידה. הצעה אחרת שהציע — לקשור בין 'עדר' למונח 'חדוד' (גבולות) שמצורף ברשימה לשם עדר:

- 90 הרכבי, ספרי רשב"ח, עמ' 6, וראה פקפוקו בהערה 94 שם, אם לייחסו לרשב"ח אם לרס"ג.
- 91 אבל ראה: סקליר, רשב"ח, עמ' 23, הערה 98, המציין לקטע גניזה (ST NS 312.83) שבעליו הוא רשב"ח שדן בענייני עריות בזיקה לחיבורו מבוא התלמוד.
- 92 כהן, מיון ההלכה, עמ' 526.
- 93 אדלר וברוידה, רשימת ספרים עתיקה, עמ' 61, שורה 72.
- 94 מאן, רשימת ספרים, עמ' 171; 176, הערה 63.
- 95 שם, עמ' 181.
- 96 במקור: 'Book of that which is counted'.
- 97 ראה גוטהיל, זוטות, עמ' 152: 'This must refer to some work on Arithmetic'.
- 98 מקורות ומחקרים, עמ' 648.
- 99 שם, עמ' 653–656; העניין הנדון בעמ' 654.
- 100 שם, עמ' 666, הערה 42; עמ' 674, הערה 173.

'כתאב אלעדד ואלחדוד',¹⁰¹ כאילו לפנינו ציון לספר ששמו המלא הוא: 'כתאב אלעדד ולחדוד', העוסק במספרים ובהגבלות של ההלכה. אבל ספר כזה, כמובן, אינו בנמצא. הוא גם העלה הצעה אחרת, והיא שהחיבור עוסק בשיעורים הנקבעים על-פי ההלכה. הוא דחה את ההשערה שהציע לפני כן שהחיבור הוא חלק מחיבורו של רשב"ח על המצוות.

התעלומה בעניינו של החיבור וריבוי ההצעות בפירוש שמו מביאים את אברמסון לכתוב בשנת 1950, ברשימתו על רב יוסף ראש הסדר, ש'כתאב אלעדד לא נודע מהו'.¹⁰² אלוני, במאמרו על רשימת ספרים שפרסם בקרית ספר משנת 1961,¹⁰³ עמד על הקריאה הנכונה ('ושמו "כתאב אלעדד", ולא "אלעדה" ולא "אלעד'ר", כפי שהניחו החוקרים קודם לכן'),¹⁰⁴ ובמאמר אחר הוא אף קבע, ללא כל יסוד. שכתאב אלעד'ר הוא, כנראה, חיבור אחר. בסופו של דבר הוא נוטה לדעה שרשב"ח דן בחיבור אלעדד בחובת ההמתנה של גרושה או אלמנה, כפי שהיה מקובל גם בחוק המוסלמי, והוא אף מוסיף את האפשרות שייתכן שהמניע לכתיבתו הוא 'פולמוס אנטי-קראי בענייני אישות'.¹⁰⁵ אבל ברשימה אחרת שפרסם אלוני בשנת 1979¹⁰⁶ הוא תרגם: 'ספר הגילים' וציטט קטע גניזה מקולג' וסטמינסטר (West Misc. 15) ובו נאמר: 'ולי כתאב אלעדד פיה כתאבין אלבלוג ואלאדראך' (ותרגומו: 'לי ספר גילים ובו שני ספרים ההתבגרות והבגרות'), והוא מציע לפי זה ש'שלושת השמות הם ספר אחד'. אחריו נמשך גם סקליר,¹⁰⁷ שמציין לבלכול בין 'כתאב אלעדה' לבין 'כתאב אלעדד' שנוצר למעלה בקשר לגילים. לאחרונה פרסם גרונר¹⁰⁸ מובאה מן החיבור (TS G 2.99): 'קאל רכנו שמואל בן חפני ז"ל פי כתאב אלעדה', וכן ציין סקליר לשני קטעי גניזה (Bodl. 2827.6; Bodl. 2827.30) — כותרת הראשון: 'ואלפצל אלה' אלקול פי תעליל מדד אלעדד' (= והפרק החמישי בדבר ההסבר לזמנים של תקופת ההמתנה); וכותרת השני: 'ואלפצל אלסאדס פי עדה אלבתולות' (= והפרק השישי תקופת ההמתנה של בתולה).¹⁰⁹ לפי דעתנו, מדובר בספר אחד

101 עמ' 654. במקור: עדר.

102 עמ' 89, הערה 89.

103 אלוני, שלוש רשימות ספרים עתיקות, עמ' 393. כמעט בכל רשימות הספרים שם החיבור 'עדר', אבל לפעמים: 'עדה' ראה, למשל: גוטהיל, זוטות, עמ' 154; גרונר, מספרי הלכה, עמ' 31, ומה שכתבנו על חיבור זה להלן.

104 ואמנם בספרות המוסלמית תמיד 'כתאב אלעדד', כך אצל שאפעי בכתאב אלאם, אבן חזם, מחלי ועוד.

105 אלוני, לרשימת ספרים, עמ' 446.

106 אלוני, כתבי רס"ג, עמ' 43.

107 סקליר, רשב"ח, עמ' 22, הערה 88.

108 גרונר, מספרי הלכה, עמ' 31–35.

109 סקליר, רשב"ח, עמ' 22, הערה 88. לעניין 'מדד': זוהי הקריאה הנכונה של כתב-היד ולא 'מרר' כפי שהעתיק סקליר (שם, שם). האות דל"ת של הסופר דומה לרי"ש כמו ששכיח בהרבה

שכותרתו, לפעמים, 'עדה', כלומר, תקופת ההמתנה של אישה לפני נישואין שניים (ברגיל, שלושה חודשים), ובדרך כלל, 'עדד', תקופות ההמתנה השונות של נשים (ובהן מעוברת חֲבֵרוֹ ומינקת חֲבֵרוֹ) לפני נישואיהן השניים. אשר לכ"י וסטמינסטר. על-פי מובאה יחידאית זו לא נראה סביר לתרגם 'עדד': גילים, כי אין כל תיעוד למשמעות זו. הפסקה מעוררת תהיות ומצריכה בדיקה במקור, אבל פיוון שטרם נמצא תצלום כתב-היד יש להניח את הדבר בצריך עיון. גם המוסלמים חיברו ספר על חובת ההמתנה של גרושה או אלמנה שנקרא תמיד 'כתאב אלעדד' ובכך באה תעלומת שם החיבור ותוכנו אל פתרונה.

(3) 'כתאב אלאכראה' נזכר לראשונה ברשימת ספרים שפרסמו אדלר וברוידה בשנת 1901 מבלי שהעירו עליו דבר פרט לציון הסתמי שהוא חיבור של רשב"ח.¹¹⁰ גם פוזננסקי בהערותיו לרשימה שבה נזכר החיבור אינו מעיר עליו דבר,¹¹¹ אך בביקורתו על ספרו של שטיינשניידר¹¹² תמה מה פירושו ("über Zwangsvollstreckung?"). אברמסון במאמרו על רב יוסף ראש הסדר, שנכתב בשנת 1950,¹¹³ מתרגם: 'ספר הכפייה (ההכרח?) לרשב"ח' והעיר עליו: 'ולא נודע אלא מכאן', אף-על-פי שכבר נזכר ברשימת הספרים שפרסם אדלר. על הצעה זו העיר גויטיין: "'אכראה" כנראה אין מובנו, כפי שציין המחבר' והוא מציע פירוש אחר: 'אלא כמו "אכרא", פי' הילכות שכירות'.¹¹⁴ אבל ברור שהמשמעות המילולית היא אונס כמו שהציע אברמסון. אלוני תרגם כמו אברמסון: הכפייה, האונס;¹¹⁵ סקליר מציע: 'שימוש בכוח' (בסימן שאלה).¹¹⁶

החוקרים הנזכרים לא ירדו לפשרו של החיבור גם אם תרגומם המילולי 'כפייה' או 'אונס' היה קרוב. למעשה לפנינו ספר שעניינו דיון בתוקפם של מעשים שנעשים מתוך הכרח, אונס וכפייה, כפי שיוצא מתוך חיבורי הלכה מוסלמיים מקבילים לזמנו של הגאון או סמוך אליו, כגון חיבוריהם של קדורי, טחאוי, סמרקנדי ואחרים שהקדישו לעניין זה חיבור מיוחד.¹¹⁷

- כתב-יד, ומכאן השיבוש. בהמשך כתב-היד שם: 'אנה קד תבת כמה קדמנאה אן מדד אלעדד ג' אצראב והי ג' אשהר ומדה אלחבל ומדה אלרצאע'.
- 110 אדלר וברוידה, רשימת ספרים עתיקה, עמ' 54.
- 111 פוזננסקי, קטלוג ספרים, עמ' 324–330.
- 112 פוזננסקי, ביקורת, עמ' 314.
- 113 אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, עמ' 86, הערה 32.
- 114 גויטיין, סדרי חינוך, עמ' קנה, הערה 197.
- 115 אלוני, כתבי רס"ג, עמ' 47, הערה 146.
- 116 סקליר, רשב"ח, עמ' 40.
- 117 וניתן להצביע על עוד תעלומות קטנות שהגניזה פתרה. כבר רפפורט (תולדות, עמ' 172) טען שרשב"ח לא כתב כמה מן הספרים המיוחסים לו: 'אכן ספרי המצרנות והמקח והממכר אינם ממנו כאשר טעו מחברי שפת ישנים...'. ברשימת הספרים שפרסם פוזננסקי בשנת תרע"ד

(4) גם שמו המדויק של החיבור לואזם אלחכאם, המופיע ברשימות הספרים בנוסחים שונים ובכתיבים שונים, ותרגומו טעונים בירור. ברשימת ספרים שפרסם מרגליות: 'כתאב לואזם אלחכאם';¹¹⁸ ברשימת ספרים שפרסם אלוני וברשימות אצל אדלר וברוידה, אסף ואברמסון: 'לואזם אלחכאם'.¹¹⁹ וכך גם תחילת החיבור שפרסם אסף מכתבי-היד TS K 19 ו- TS 8. 326; אבל בכ"י TS 8 K. 11, מתחילת החיבור שפרסם שכטר: 'כתאב לואזם אלחכאם פי אלאחכאם';¹²⁰ ברשימת ספרים שפרסם אלוני מכ"י TS NS 298.33:¹²¹ 'וכתא' [לואזם] פי אלאחכאם'; וכיוצא בזה במובאה מן החיבור בתשובת מהר"מ אלאשקאר: 'לואזם אלאחכאם'; וכך גם אצל הרכבי המכנהו: 'כתאב אלזאם אלאחכאם או לואזם אלאחכאם'.¹²² ונראה שהשם המלא של החיבור הוא כמו שנמצא בכתב-היד שפרסם שכטר: 'כתאב לואזם אלחכאם פי אלאחכאם' או בקיצור: 'כתאב לואזם אלחכאם' כפי שנמצא בכמה רשימות ולא כמו שנשתבש בגלל השמטה: 'לואזם אלאחכאם' ובוודאי לא: 'אלזאם אלאחכאם'. בדומה לשוני בנוסח גם בקשר לתרגום הועלו הצעות שונות אף שהמציעים כולם סמכו על הלשון המקוצר והנכון 'לואזם אלחכאם' ולא על הלשון המשובש 'לואזם אלאחכאם' שהוא חסר משמעות. הרכבי תרגם: 'ספר דיני משפטים'. פוננסקי הציע:¹²³ 'die für die Richter nötigsten urteil?'. אסף הציע במקום אחד: 'הלכות דינים' ובמקום אחר: 'חובות הדין'. אלוני הציע: 'צורכי

הופיע חיבור 'כתאב אלשרכה ואלמצא', ואברמסון השלימו על-פי הגניזה: 'אלשרכה ואלמצא' (השוותפות והעסקה), ראה: אברסמן, בירורים, עמ' קמח. פרידלנדר (שיוירי ספר השותפות, עמ' 98) חשב בטעות שהקטעים מספר השותפות שייכים לחיבור 'כתאב אלקסמה'. פוננסקי הציע לראותם ספר אחד (ראה ביקורת, עמ' 56), אבל נכון מה שהעיר מאן, מקורות ומחקרים, שהם שני ספרים נפרדים. 'כתאב אלצמאן ואלכפאלה' (ספר הערבות והקבלנות) זוהה בטעות על-ידי אדלר וברוידה (רשימת ספרים עתיקה) שחשבוהו ספר שעניינו משכון ראה שם, עמ' 59, הערה 43. אלוני ברשימות הספרים שפרסם הרבה לטעות במשמעות שנתן לחיבורים. כך תרגם אלהן — פיקדון במקום משכון (כתבי רס"ג, עמ' 41); אלאסתחאק — תרגם: ספר התכונות (שם, עמ' 47), במקום: גביית חוב; אלוכאלה — תרגם: ספר הנאמנות (שם, עמ' 42), במקום: הרשאה; אלמפקוד — תרגם: 'הנעדר, הנפטר', וכתב: 'לא ידוע לי חיבור בשם כזה — היש חיבור כזה לרשבי"ח? — ושמא היה זה ספר בהלכות אבלות' (שם, עמ' 43) ועוד.

- 118 מרגליות, רשימת ספרים, עמ' 311.
- 119 אדלר וברוידה, רשימת ספרים עתיקה, עמ' 54; אלוני, כתבי רס"ג, עמ' 31; אסף, רשימות ספרים עתיקות, עמ' 277; אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, עמ' 86.
- 120 ראה: שכטר, סעדיאנה, עמ' 115; אסף, משיירי ספרותם, עמ' 33–35, וחזר ופרסמו עם קטעים נוספים במאמרו שלושה ספרים, עמ' קיד–קטו.
- 121 אלוני, שתי רשימות ספרים, עמ' 50–51.
- 122 ראה לעיל, הערה 7 והרכבי, ספרי רשב"ח, הערה 93; וראה גם: שטיינשניידר, ספרות ערבית-יהודית, עמ' 108.
- 123 ביקורת, עמ' 56.

השפוט, הדיון', אך אברמסון כבר תרגם: 'חובת הדיינים', וכך גם בעת האחרונה תרגם גיל.¹²⁴ הלשון 'חכאם' הוא לשון רבים של 'חכם', 'חאכס' ותרגומה: 'דיינים'. תרגומו הנכון של 'אלאחכאם' הוא דיינים. מכאן שהתרגום הנכון של שם החיבור הוא: 'חובות הדיינים בשיפוט'. בספרות המוסלמית בעניין חובות הדיינים אין אנו מוצאים את השם 'לואזם אלאחכאם' ובמקומו שכיחה הכותרת 'אדב אלקאצי' (הליכות הדיין) המקבילה, לכאורה, דווקא לכותרת חיבורו של רב האי באותו עניין: 'אדב אלקאצי' (הליכות הדיינים). אלא שבעקבות דברינו על התרגום הנכון של שם חיבורו של רשב"ח יש להציע תרגום אפשרי אחר לשם חיבורו של רב האי. במקום 'אלקאצי'¹²⁵ אולי יש לקרוא 'אלקאצי' שתרגומו שיפוט (ההמזה שבסוף המילה בערבית-יהודית נשמטה) ולא 'אלקאצי' (שהוא צורת הרבים של 'קאצי' ומוכנו דיינים, כך שתרגומו הנכון של שם חיבורו של רב האי 'אדב אלקאצי' הוא: 'הליכות השיפוט' המקביל לשם חיבורו של רשב"ח 'על חובות הדיינים בשיפוט'.

9. תפוצת חיבוריו

עד לזמן האחרון היה נראה, כפי שכתבנו בפתיחת דברינו, שחלק ניכר מחיבוריו של רשב"ח לא זכו להיכנס לספרות הראשונים ושמספר המובאות מחיבוריו בספרות זאת היה מועט ביותר. נדירים הם השואלים או המשיבים שנמכים על דבריו וגם המעט שנזכר הוא בעיקר בדברי השואלים.¹²⁶ כך, בכל קורפוס השאלות והתשובות של הרמב"ם נזכרים רק שניים מחיבוריו — כתאב אלבלוג ואלאדראך (ספר הבגרות וגיל האחריות המשפטית) וכתאב אלוכאלה (ספר ההרשאה) — בדברי השואלים, ורק פעם אחת — הלכות מצוות ציצית — בתשובת הרמב"ם עצמו.¹²⁷ בקובץ התשובות של ר' אברהם בנו של הרמב"ם לא נזכר אפילו חיבור אחד שלו אף-על-פי שחלק ניכר מרשימות הספרים שנשארו בגניזה, שבהן נזכרים חיבורי רשב"ח, נכתבו סמוך לזמנו של רבנו אברהם. גם העובדה שראב"ם הרבה להשתמש בפירושו של רשב"ח לתורה ואינו מזכיר את חיבוריו האחרים מוסיפה תמיהה לתמיהה. כיוצא בזה, גם בכל ספרות השאלות והתשובות של חכמי ספרד וצפון-אפריקה לא נזכר אף

124 במלכות ישמעאל, א, עמ' 362.

125 ברשימת הספרים שפרסם אסף (עמ' 277): 'אדב אלקאצי'. ברשימה אחרת שם (עמ' 274) בהשלמה: [א]דב [א]לקאצי; אצל אלוני (כתבי רס"ג, עמ' 39): 'אדב אלקאצי'. ברשימה אחרת (ארבע רשימות ספרים, עמ' 131) בהשלמה: אדב אל[קאצי] וברשימה אחרת (לרשימת ספרים, עמ' 446) השלים ברשימה שפרסם אברמסון (רב יוסף ראש הסדר, עמ' 84) 'כת' אדב אלי בטעות: 'כת' אדב אל[קאצי], והתעלם מקיומה של היר"ד.

126 כך בשאלות שנשאלו רב האי, הרי"ף, ר"י אבן מיגאש, הרמב"ם. ראה ההזכרות בדיונו בסעיף השני ובדיונו להלן.

127 ראה לעיל, הערה 14.

לא אחד מחיבוריו. רק כאשר התחילו חיבוריו להתגלות ברשימות ספרים בגניזה, ושרידים מחיבוריו ומפתחותיהם נחשפו, השתנתה התמונה במקצת. השכיחות של רוב חיבוריו ברשימות הספרים¹²⁸ ולעתים אף במכתבי סוחרים,¹²⁹ הימצאותם של כתבי־יד שונים מחיבור אחד בגניזה, שואלים, אם כי לא רבים, שהזכירו את חיבוריו עוד בסמוך לימיו והעתיקו מהם;¹³⁰ ההיסמכות על חיבוריו בספרות הראשונים בשמו או בסתם, אם כי בצורה מוגבלת,¹³⁰ כל אלה מלמדים שתפוצת ספריו והתפשטותם הייתה גדולה יותר, לפחות בראשית ימי הביניים, ממה שנראה לראשונה. קיצורים של חיבוריו, אם נכונה השערתנו שהם קוצרו, מלמדים גם הם על תפוצת ספריו.¹³¹ כל זה בדיון על תפוצת חיבוריו אצל ראשונים. אין אנו דנים כאן על תפוצת חיבוריו אצל הקראים ששם השפעתו הייתה חזקה. קשריו עם חכמים קראיים, על־אף הפולמוס שהתנהל ביניהם, השם שרכב בקרבם וההשפעה שהייתה לו עליהם, ייתכן שגם הם עשו להפצת חיבוריו בקרב חוגים אלו.

10. מובאות בספרות הראשונים וזיהוין

אין לעמוד על מידת תפוצתם של חיבורי רשב"ח מבלי לקחת בחשבון את המובאות מחיבוריו בספרות ההלכה שנכתבה לאחריו. רשימת חיבוריו, הקטעים שנחשפו מהם, מפתחותיהם, חלוקתם לפרקים, סגנונו של הגאון ושיטתו ההלכתית מסייעים בידינו לא רק למצוא חיבורים נוספים שלו בגניזה אלא גם לזהות מובאות מחיבוריו

128 דיון חלקי על חיבורי רשב"ח על־פי רשימות הספרים שנתגלו בגניזה נמצא אצל מאן, מקורות ומחקרים, עמ' 663–684 במקומות שונים; כהן, מיון ההלכה, עמ' 625–526; אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, עמ' 83–92; אלוני, כתבי־יד רס"ג, עמ' 41–47. היחיד שהביא רשימה מלאה של חיבוריו הוא סקליר, רשב"ח, עמ' 19–31; סיכום ההזכרות של חיבור מסוים נמצא, למשל, אצל אברמסון, ספר על הקניין, עמ' 34.

129 ראה אצל גיל, במלכות ישמעאל, ב, עמ' 824, בקשת נהראי בן נסים ממאן שהוא לשלוח לו את כתאב טומאה וטהרה (גיל [הערה 4, שם] משער שהוא כתאב אלטמאות לרשב"ח שהזכרנו, ראה לעיל, הערה 33), וכתאב אלציצית. ושם, ד, עמ' 712, בקשה להעתיק מהקדמת רשב"ח לכתאב אלמאורית' (ספר הירושות); וראה על כך גיל, שם, א, עמ' 367.

130 אברמסון, איגרות גאונים, עמ' 56; במרכזים ובתפוצות, עמ' 74. אברמסון גם מביא שלומדים ביקשו לקבל העתקות מדויקות, וכנראה, פנו לגאון שיצווה להעתיק מן הטופס שלו, כמו שידוע לנו מספר הערבות והקבלנות (אסף, שלושה ספרים, עמ' קמ).

130 אראה ההזכרות בסעיף 2 לעיל. זכריה אגמאתי בפירושו למסכת בבא מציעא ובבא בתרא מביא כמה פעמים מִפְּסָקֵי ומחיבוריו של הגאון. בפירושו לבבא מציעא יג ע"א (מהדורת לוין, עמ' 67) הוא מביא מובאה מכתאב אלטלאק (ספר הגירושין), ובפירושו לבבא בתרא צט ע"ג (שם, עמ' 263 א) הוא מביא מובאה ארוכה מכתאב אלביוע (ספר המִקְוֶה) וראה גם בפירושו לבבא בתרא עז ע"ב (שם, עמ' 246 ב).

131 ראה דוגמה במאמרי שראה אור לפני זמן מועט, פרקים נוספים, עמ' 48.

בספרות הרבנית שנזכרו בשם גאון סתם ללא רמז שהוא מחברם או שנזכרו בשמו ולא ידענו את שם החיבור.

אסף היה הראשון שקבע שקטעים מחיבורו של ר"י ברצלוני מספר השטרות לקוחים מחיבורו של הגאון על הערבות (עוד לפני ששם לב שר"י ברצלוני מזכיר את שם החיבור).¹³² הוא אף מצא, שמובאה הנזכרת בפירוש המשנה לרב נתן אב ישיבה בשם רשב"ח שייכת לחיבורו כתאב אלנפקאת (ספר ההוצאות).¹³³ אסף גם הראה שהדברים בעניין שכיב מרע בספר השטרות לר"י ברצלוני לקוחים מספר המתנה של רשב"ח. סיוע לזה הביא אברמסון על סמך קטע מספר הקניין של הגאון.¹³⁴ אברמסון גם הצביע על מובאות בענייני גיטין בספר העיטור שנלקחו מחיבור הגאון ושהגיעו לעיטור על-ידי חיבורו של ר"י ברצלוני.¹³⁵ וכן זיהה את מה שנמסר בשם הגאון במרדכי בשערי עדות כפרק מחיבורו של הגאון על העדות.¹³⁶ גרינבאום הראה שכמה מפירושי הגאון לפסוקים בספר בראשית מקבילים לחיבור זה ונלקחו, כנראה, ממנו.¹³⁷ כבר קבענו במקום אחר, על-פי מבנה חיבורו של הגאון על הערבות והקבלנות, שדברים שנמסרו בספר ירוחם בשם 'גאון' סתם ובתשובת הרא"ש בשם 'וכתבו גאונים' שייכים לחיבורו של הגאון על הערבות והקבלנות.¹³⁸ כמו כן הראינו שאף כמה מהלכות מלווה ולוֹוֶה ברמב"ם שייכות לחיבור זה,¹³⁹ וכמה מהלכות שכנים לרמב"ם שייכות לחיבורו של הגאון על המצרנות.¹⁴⁰ במקום אחר נראה שגם מובאה בענייני מצרנות אצל ר"י ברצלוני שהגיעה לעיטור, הרגיל להשתמש בחיבורו

132 אסף, שלושה ספרים, עמ' קלט; הערת גרינבאום, ספר הערבות והקבלנות, עמ' 155 והערת אסף, מספר הערבות, עמ' 382.

133 אסף, שלושה ספרים, עמ' קיט; הנ"ל, תקופת הגאונים, עמ' שא, שם שיער שהמובאה בפירוש שישא סדרי משנה לרבינו נתן אב ישיבה (בעמ' שה) היא מספר ההוצאות לרשב"ח. וראה השערות בהמשך דבריו, שם, שגם מובאה מליקוטי הגאונים בשיטה מקובצת לכתובות נג ע"ב לקוחה מחיבור זה.

134 אסף, מספרות הגאונים, עמ' 2, הערה 3; אברמסון, ספר על הקניין, עמ' 35: 'וקרוב לוודאי שהדברים בענין שכיב מרע שהובאו בספר השטרות לר"י ברצלוני (עמ' 105), בשם רשב"ח, לקוחים מספר המתנה, כפי ששיער אסף שם...'.
אברמסון, ספר על הגירושין, עמ' 139.

135 אברמסון, עמ' 139. על הקושי בזיהוי מקור המובאה בחיבורו, ראה: אברמסון, ספר התג'נים, עמ' 109, הערה 20. ראה גם: אורבך, ערוגת הכושם, ב, עמ' 60; אברמסון (ספר על הקניין, עמ' 36, הערה 12) מזהה מובאה בחיבור על בבא מציעא בשם הגאון (לרין, קטע, עמ' 102) ומשייכה לחיבור הגאון על השותפות אבל אינו מביא סימוכין לדבריו.

137 גרינבאום, ספר הערבות והקבלנות, עמ' 155.

138 ליבון, ערב שקדם, עמ' 160, הערה 26; הנ"ל, שניים שערבו, עמ' 365.

139 ראה המאמרים בהערה הסמוכה לעיל וראה גם: הנ"ל, ערבות לגוף, עמ' 141, 148, ומה שכתבנו להלן בקטע ליד הערה 201.

140 ליבון, פריקים מספר המצרנות, עמ' 377–412.

של ר"י ברצלוני, מקורה בחיבור הגאון על המצרנות, ועוד כאלה הרבה.¹⁴¹ אין ספק שחשיפתם של קטעי גניזה נוספים מחיבורי תחזק את המסקנה שהשימוש בספריו היה יותר גדול ממה שנראה לעין בראשונה.

11. סדר הזמנים בכתיבת חיבורי

מפעלו הענקי של רשב"ח בחיבור מונוגרפיות הלכתיות התחיל עוד בשעה ששימש אב בית דין, כפי שמפורש בהקדמה לחיבורו על הערבות והקבלנות, וכנראה, אף לפני כן, כפי שניתן להסיק מן העדויות שנשתמרו לנו על סדר כתיבת חיבוריו. יש ראיות שלפחות כמה מחיבורי רשב"ח נכתבו על-פי הזמנת האישים בקהילות שעמן התכתב. כדי לעורר תמיכה ולהצדיק את בקשותיו החוזרות ונשנות לתרומתן הכספית לחיזוק ישיבת סורא שבראשה עמד — בקשות שעמדו במוקד איגרותיו, הוא הדגיש בהן את סמכותו, כישרונותיו ומעלותיו בלימוד תורה. ניתן לשער שהוא החל בכתיבת חיבוריו מן הזמן שבו כתב איגרות לקהילות השונות, אם לא לפני כן. את האיגרת הראשונה ניתן לתאריך בביטחון לשנת 977, כעשר שנים לפני פתיחת ישיבת סורא מחדש בשנת 987¹⁴² (שנועדה, כדברי השיר: 'לתת גדר למחסיה הפרוצה... להכין ישיבת הדת ולייסדה').¹⁴³ ואפשר אפוא שכתבת חיבורו החלה סמוך לשנה זו. מִפִּיוֹן שהשנה שבה החל לשמש אב בית דין בישיבה עדיין לא נתבררה, קשה להכריע אם החל בכתיבת איגרותיו לקהילות ובכתיבת חיבוריו עוד לפני ששימש בתפקיד רשמי בישיבת סורא.

קשה לשחזר את סדר הזמנים של כתיבת חיבוריו. מן השרידים שנתגלו בגניזה ניתן להציע, לפי שעה, רק כרונולוגיה חלקית ומוגבלת, כפי שכבר עמדו על כך כמה חוקרים.¹⁴⁴ אברמסון ציין שבספר על דיני הקניין מזכיר רשב"ח את חיבוריו על המתנה ועל השותפות והעסקה ואינו מזכיר את ספר הערבות והקבלנות, למרות שהוא דן הרבה בענייני ערבות בחיבורו על הקניין. משתיקתו של רשב"ח כאן הסיק אברמסון, שבזמן שכתב את ספר הקניין עדיין לא חיבר את ספר הערבות, ובלשונו: 'אפשר לומר בודאות שלא חיברו עדיין בשעה שחיבר את "ספר הקניין"'. ויתכן שאף לא חשב עוד לחבר ספר זה. ומִפִּיוֹן שידוע לנו שספר הערבות נכתב בהיותו אב בית דין, כפי שנוכר בקולופון שכתב נתנאל הלוי, גאון הישיבה בפוסטאט במחצית המאה השתים-עשרה, והמעיד שהחיבור נכתב בכתב ידו של הגאון, מסיק אברמסון ש'ספר המתנה וספר השותפות וספר הקניין' — חוברו אף הם לפני היותו לגאון, ואולי אף לפני היותו לדיאנא דבבא, שהרי ראינו לעיל שספרים אלה חוברו לפני ספר

141 ליבזון, 'עוד על ספר המצרנות'.

142 על האיגרת, ראה: אסף, תקופת הגאונים, עמ' רפ; ועכשיו: גיל, במלכות ישמעאל, ב, עמ' 356.

143 ראה: שכטר, סעדיאנה, עמ' 66.

144 אברמסון, ספר על הקניין, עמ' 35–36; סקליר, רשב"ח, עמ' 34–36.

הערבות'.¹⁴⁵ בעקבות אברמסון אף ניתן ללמוד משתיקתו של הגאון בספרו כתאב אלשפעה (ספר המצרנות) שדן בו הרבה בהלכות גזלה, ואינו מזכיר בו את חיבורו כתאב אלגצב (ספר הגזלה), שספרו על הגזלה הוא יצירה מאוחרת יותר.¹⁴⁶ בכתאב אלשרוט (ספר התנאים) הוא מזכיר את כתאב אחכאם אלקניין (ספר הלכות קניין), שבוודאי נכתב לאחר מכן. את כתאב אלהבה (ספר המתנה) עצמו הוא מזכיר בכמה חיבורים אחרים: כתאב תרתיב אלאסתחקאקא (ספר סדרי גביית חובות), כתאב אחכאם אלזוג'יה (ספר הלכות נישואין), כתאב אלשפעה (ספר המצרנות), כתאב אלביוע (ספר המקח והממכר), ומכאן שספר המתנה היה אחד מן החיבורים הראשונים שכתב. כיוצא בזה, בכתאב אלביוע (ספר המקח והממכר) הוא מזכיר את כתאב אלשרוט (ספר התנאים), כתאב אלשרכה ואלמצארבה (ספר השותפות והעסקה), כתאב אלבלוג ואלאדראך (ספר הברגות וגיל האחריות המשפטית), כתאב אלשהאדה (ספר העדות), כתאב אלהן (ספר המשכון), כתאב לואזם אלאחכאם פי אלאחכאם (ספר חובות הדיינים בשיפוט) וכתאב אלשפעה (ספר המצרנות). מכאן ניתן לקבוע שספר המקח והממכר היה אחד מחיבוריו המאוחרים, אף שקדם לכתאב תרתיב אלאסתחקאקא (ספר סדרי גביית חובות) שבו הוא מזכיר את ספר המקח והממכר. בספר השותפות והעסקה הוא כותב שהוא עתיד לחבר את כתאב אלאימאן (ספר השבועות)¹⁴⁷ ומכאן שחיבורו על השבועות אף הוא מאוחר יחסית. בפירושו לדברים, כפי שהעיר סקליר, מזכיר רשב"ח את ספר המצוות, בספר המצוות את פירושו לבראשית, בפירושו לבראשית את ספרו על הגירושין ובספרו על הגירושין את מבוא התלמוד. ספרו על הגירושין הוא אפוא מחיבוריו המוקדמים אף כי קשה להעריך את זמן חיבורו.¹⁴⁸ לעומת זאת, בספר על הנישואין מזכיר הגאון שיחבר ספר על הגירושין, ואפשר שחיבורו מיד לאחר חיבורו על הנישואין בגלל הסמיכות העניינית ביניהם. מכאן נראה שגם חיבורו על הנישואין הוא אחד מחיבוריו המוקדמים. עוד ידוע לנו שספרו על ההוצאות קדם לפירושו לדברים, אבל מכיוון שפירושו לדברים הוא מאוחר אין בידיעה זו ללמד על הזמן שחיבר את ספר ההוצאות.

אם ננסה להגיע, מריכוי הפרטים הכרונולוגיים ומשרשרת ההזכרות של החיבורים בדבריו, להכללה כלשהי בקשר לכרונולוגיה של כתיבת חיבוריו, יש מקום לשער שבין חיבוריו המוקדמים יחסית נמצאים גם החיבורים בענייני אישות והקרובים

145 אברמסון, שם, עמ' 36.

146 ליבזון, פרקים נוספים מספר המצרנות, עמ' 64–66.

147 ראה: פרידלנדר, שיעור ספר השותפות, עמ' 88, 91; אברמסון, ספר על הגירושין, עמ' 140, הערה 20; הנ"ל, ספר על הקניין, עמ' 36, הערה 16, ושם שיער, שאולי אף את ספר השבועות כתב לפני שנתמנה לגאון.

148 סקליר, רשב"ח, עמ' 35. בספרו על הציצית הוא מזכיר את שערי ברכות (טבגר, כליל תכלת, עמ' רט); מכאן אין אלא ללמוד ששערי ברכות קדם לספר ציצית.

להם: מתנה, נישואין, ואולי אף גירושין. חיבוריו בידי ממונות, לפחות הספר על הלכות מקח וממכר שהוא אחד החשובים ביניהם, יהיו, בדרך כלל, מאוחרים יותר, אף שנוכחנו לדעת שכמה מחיבורים אלו, כגון ערכות, שותפות ועוד, הם מוקדמים. ואולי ניתן לשער שהחיבורים בענייני אישות ומעמד אישי הם מוקדמים למרבית החיבורים בענייני ממונות. חלוקה כללית זו הולמת את מה שאנו מוצאים אצל המחברים המוסלמים שהקדימו, בדרך כלל, חיבורים בענייני אישות ומעמד אישי לחיבוריהם בתחום המשפט הפרטי. אם השערה זו נכונה, ניתן לשער עוד שאף חיבורים אחרים שעניינם דיני אישות כמו כתאב אלמהור (ספר המורה), כתאב אלעדד (ספר תקופות ההמתנה של נשים לפני נישואין שניים) — שעל מועד חיבורם לא מצאנו רמז כלשהו — הקדימו את חיבורי המאוחרים.

אם אמנם רשב"ח מושפע בסדר כתיבת חיבוריו מן הדפוס המוסלמי, כפי שאנו משערים, ייתכן שגם את חיבוריו בענייני איסור והיתר, כמו הלכות מצוות ציצית, שחיטה וברכות ניתן להקדים לחיבוריו בתחומי המשפט הפרטי, שכן היה נהוג אצל המוסלמים. יוצא אפוא שההזכרות בשרידי הגניזה מכאן והדפוס המוסלמי מכאן, מסייעים בידינו לשחזר במשהו את הכרונולוגיה של כתיבת חיבוריו.

12. נוסחאותיו ופירושו בתלמוד

תוצר לוואי חשוב של חשיפת חיבוריו הוא הברכה השרויה בהם בעמידה על פירושו המיוחדים לסוגיות תלמודיות ועל נוסחאותיו המיוחדות בתלמוד, שאולי אינן מיוחדות לו אלא משקפות הן את נוסחאות הגאונים, בדרך כלל. אברמסון בחיבורו על ספר המבוא לתלמוד של רשב"ח ובמקומות אחרים עמד על נוסחאותיו המיוחדות של הגאון וגרסאותיו במקומות שונים בחיבוריו.¹⁴⁹ לכך ניתן למצוא אישוש בכמה מחיבוריו שעדיין בכתב-יד, כגון הרשאה, שבועות, וכן בחיבורים שקטעים מהם נדפסו, כגון כתאב אלנפקאת (ספר ההוצאות). מלבד אברמסון, מהדירים אחרים של חיבורי רשב"ח קימצו, בדרך כלל, בההדרת הטקסט, ולא תמיד עמדו על חשיבות השינויים לעומת נוסח הדפוס שלפנינו, אבל לא כאן המקום להאריך בזה.

כאן אולי המקום להאיר שני עניינים של חסרון מילה ושינוי מילה בנוסחאותיו

149 אברמסון, מבוא התלמוד, עמ' 10, 18, 79, 140, 194 ועוד. ודוגמה נוספת הנ"ל, ספר על הקניין, עמ' 41, הערה 21: 'לא מצאתי חבר לגי' זו'. וכבר עמד על תופעה זו פרידלנדר (שירי ספר השותפות, עמ' 89) שהעיר על קטע שלם — בבא מציעא לא ע"ב — בנוסח הגאון שחסר בתלמוד שלפנינו. וראה: עסיס, ענייני לשון, עמ' 30–31. על פירוש יוצא דופן לסוגיה תלמודית ראה: אסף, קטע נוסף, עמ' 30, שם. דוגמאות נוספות לנוסחאות מיוחדות ראה: ליבזון, פרקים מספר המצרנות, עמ' 65–67. וראה גם מה שהעיר טבגר (כליל תכלת, עמ' רא, הערה 150) על גרסה ייחודית בחיבור. ובעמ' רנז, שם, על טעם שונה שנותן הגאון מזה שמובא בתלמוד.

של רשב"ח שעמדתי עליהם במאמרי על ספר המצרנות.¹⁵⁰ בכמה מקומות בספר המצרנות בהבאה מן התלמוד חסר אצל הגאון מונח שבנוסחאות שלפנינו נראה כתוספת מאוחרת של פירוש. כך במובאה מכתובות צב ע"ב בספר המצרנות חסרה אצל הגאון פעמיים הלשון 'מצי' הנמצאת בדפוס ובכל כתבי-היד. הסוגיה מתחילה: 'אמר ראבא ראובן שמכר כל שדותיו לשמעון'. נוסח הדפוס בהמשך הוא: 'אבל זבני עידית וזיבורית מצי אמר ליה', אצל רשב"ח חסרה 'מצי'. וכן בהמשך המובאה הנוסח אצל הגאון שוב בלי 'מצי'. וכן בשתי סוגיות נפרדות במסכת בבא בתרא חסר אצל הגאון המונח 'מיגו' שנמצא בכל הנוסחאות — פעם אחת בסוגיית בבא בתרא מא ע"א: 'ההוא גברא הדר בקשתא בעיליתא' ופעם אחרת בסוגיית בבא בתרא לב ע"ב: 'ראבא בר שרשו' וכו'. בראשונה נמצא אצל הגאון 'מאי טעמא' במקום 'מיגו' ובשנייה אין ביטוי מקביל אצל הגאון.

13. חיבורים נפרדים או חיבור אחד

המבנה האחד של חיבוריו מסייע אף הוא להשערה, ששיערנו למעלה ונדון בה גם להלן, שבמחשבתו של רשב"ח היה לכתוב שורה של מונוגרפיות הלכתיות על מגוון עניינים הלכתיים שיצטרפו לחיבור הלכתי גדול אחד שיקיף את כל נושאי ההלכה, בדיני ממונות ובאיסור והיתר כאחד. היו שהציעו לראות חלק מן החיבורים שייכים לספר המצוות או ל'חיבור אחד' ואם כך ייתכן שכתב חיבורים נוספים שלא נודעו עד כה. בדעה זו החזיק ראשון פוזננסקי ואחריו נמשכו חכמים אחרים — מרגליות, גינצבורג, פרידלנדר ועוד.¹⁵¹ בדעה זו עדיין מחזיק בלאו, במהדורתו לתשובות הרמב"ם, בהעירו שספר היצית של רשב"ח הוא חלק מספר המצוות.¹⁵²

150 ליבזון, פרקים נוספים מספר המצרנות, עמ' 48.

151 ראה: פוזננסקי, קטלוג ספרים, עמ' 328; 330, הערה 90. הנ"ל, רשימת ספרים, עמ' 183, הערה 5. הנ"ל, ביקורת, עמ' 55. גם מרגליות (רשימת ספרים, עמ' 311), מצי: 'A list of books or rather, probably, divisions of one large work' אבל לא בהכרח מספר המצוות, וראה הדין להלן; וכן סבר מארכס שרשב"ח חיבר כך אחד בדיני ממונות, ראה: פרידלנדר, שיורי ספר השותפות, עמ' 84 בהערה; גינצבורג (גאוניקה, א, עמ' 170) סבור שהם חלק מחיבורו הגדול על המצוות. פרידלנדר, שיורי ספר השותפות, עמ' 85, כותב: 'על דבר אחדות כל "הספרים" הנזכרים ושייכותם לחיבור אחד, ובהערה 1, שם: 'לכן נראה לי — ובעיניי קרוב הדבר לוודאי — שהספר "ע"ד המצוות" לא היה ספר בפני עצמו, כי אם אחד ה"ספרים" (בערבית כתאב) הרבים שנחלק להם החיבור הגדול... והוא מתפלמס עם איסראלסון שטען נגד דעה זו. וראה גם: מאן, מקורות ומחקרים, עמ' 674; הרכבי, ספר המצוות, עמ' 439, הסבור: 'בספר המצוות נכנסו רק הדברים הכוללים השייכים לכל המצוות למחלקותיהן, וספרי הדינין וההלכות לא נכנסו בו כי אם היו לחבורים בפני עצמם והם הנקראים בשם שערם'.

152 תשובות הרמב"ם, סימן רפו, הערה 17. אבל ראה: מאן, מקורות ומחקרים, עמ' 674, הערה

מפרסומי הגניזה אין שום הוכחה להשערה זו ואין לה על מה לסמוך, וברור שאינם חלק מספר המצוות. בכל זאת יש מקום להשערה אחרת, קרובה אבל שונה, והיא שאמנם בכוונת רשב"ח היה לכנס את כל חיבוריו בקובץ הלכתי כולל אלא שלא הצליח לממשה.

את ההשערה שהגאון תכנן לכנס את כל חיבוריו בחיבור כולל אולי ניתן לתמוך בכמה עדויות: (א) רשב"ח מזכיר תכופות בכתביו חיבורים שכתב ושעתיד לכתוב¹⁵³ ואפשר שיש בזה כוונה שהיקף יצירתו היה מתוכנן ושהיה בדעתו לכתוב על כל נושאי ההלכה, ככל הנראה, בכוונה לצרפם ולהשלימם לחיבור כולל; (ב) רשב"ח הרבה בכתיבת ספרי הלכות ומיעט בכתיבת פירושים לתלמוד — מהם ידועים לנו רק פירושי למסכתות שבת, יבמות וכתובות — ומכאן ניתן להסיק על סדר העדפותיו בכתיבתו ההלכתית, אולי כדי להשלים כתיבה על כלל נושאי ההלכה; (ג) רשב"ח כותב כמעט בכל אותם עניינים שרב סעדיה לפניו כתב עליהם — עדות, ירושה, פיקדון, דיני טומאה וטריפות,¹⁵⁴ וככל הנראה, גם מתנה ומקד, ¹⁵⁵ ואולי גם על איסור ריבית.¹⁵⁶ הוא לא נרתע מלכתוב באותם עניינים ולא הסתפק בכתיבת רס"ג עליהם מכמה טעמים, מהם קשורים לגישתו האינדיבידואליסטית, ומהם לגישתו הסמכותית שכללה גם כוונה שלא להחסיר משלמות מפעלו, כלומר, לחבר ספר המקיף את כל נושאי ההלכה. רב האיי אחריו כתב בעיקר על אותם עניינים: ספר על השבועות, על המצרנות, על המקח והממכר, על חובות הדיינים בשיפוט, ולפי רמיזותיו כתב או עמד לכתוב גם על גיטין, על חוב, על תנאים, על מתנה או צוואות, על טענות והודאות, על מומים הגורמים לבעלי הדין לשוב בעטיים מן העסקה, קשת של עניינים שרשב"ח כבר כתב עליהם.¹⁵⁷ מידת החפיפה בין חיבורי רב האיי לבין

153 כגון דבריו בפירושו לתורה, שהוא עתיד לכתוב חיבור על הגירושין, ודבריו בספר השותפות, שהוא עתיד לחבר חיבור על שבועות. ראה: אברמסון, ספר על הגירושין, עמ' 140, הערה 20.

154 על שני חיבורי רס"ג אלו ראה: מלטר, סעדיה גאון, עמ' 344–349.

155 כפי שציין אברמסון (ספר על הקניין, עמ' 34). ספר המתנה של רס"ג נזכר רק פעם אחת בחידושי הרמב"ן לקידושין כד ע"ב. על ספר המכר של רס"ג ראה: אברמסון, עניינות, עמ' 233.

על חיבורי רס"ג בכלל ראה: מלטר, סעדיה גאון, עמ' 347–348; גינצבורג, גאניקה, א, עמ' 165–167; אברמסון, עניינות, עמ' 230–236; ברודי, מפעלו ההלכתי של רס"ג, עמ' 82–92.

156 על חיבור רס"ג בשם זה ראה: ברודי, שם, עמ' 89. יש להניח שהחיבור של רשב"ח 'כתאב אחכאם אלקרצה' (ספר הלכות הלואות) עוסק גם בריבית פיוון שרשב"ח כתב באותם עניינים שרס"ג כתב עליהם.

157 ראה: גרונר, רב האי גאון, עמ' 27–29. אלא שלעתים רב האיי משנה במקצת את כותרת החיבור. כך רשב"ח מכנה את חיבורו על המקח והממכר 'כתאב אלביוע' (מילה במילה: ספר המכירות), ואילו רב האיי (מאן, מקורות ומחקרים, עמ' 654; אלוני, ארבע רשימות ספרים, עמ' 132): 'כתאב אלביוע ואלאשריה' (= מילה במילה: ספר המכירות והקניות); ספר חובות הדיינים בשיפוט נקרא אצל רשב"ח: 'כתאב לואום על חכאם פי אלאחכאם' ואצל רב האיי: 'אדב אלקצא' (ראה על שמות אלו לעיל, הערה 122 והטקסט הסמוך לה).

חיבורי רס"ג קטנה מן החפיפה שבין חיבורי רס"ג לבין חיבורי רשב"ח, ¹⁵⁸ מפיון שרב האיי, גם על-פי עדותו, נמשך לעתים אחרי שיטת רס"ג, שאת סמכותו ההלכתית העריך ורק נטה להשלים את מה שהחסיר, ורשב"ח לעומתו לא נמשך אחר שיטת רס"ג. ¹⁵⁹

ההשערה שרשב"ח התכוון לכתוב ספר הלכה כולל הועלתה לראשונה על-ידי מרגליות בשנת 1902, ¹⁶⁰ אף שאז רק שליש מחיבורי הגאון היו ידועים. היום משאנו מונים 43 חיבורים הלכתיים ועוד כעשרה בענייני תורת המשפט והפלאס, נראה שאמנם יש בסיס מוצק להשערה זו. ¹⁶¹

אם נקבל את ההשערה הזאת, נשאלת השאלה, מה היו מטרותיו של הגאון במפעל מעין זה? לצערנו לא מצאנו שהגאון דן במניעי כתיבתו אפילו ברמז, אף לא באחד מחיבורי ההלכתיים או כתביו האחרים, שלא כרס"ג לפניו שפירש בהקדמתו לספר העדות והשטרות את מטרת כתיבתו: 'מה שנוכחתי מגודל צורך האומה בו וידיעתי רוב התועלת שיקבלו על ידו' וכיוצא בזה במקומות אחרים. ¹⁶² נראה שניתן לדבר על כמה מניעים או מטרות שעמדו לנגד עיני רשב"ח.

ראשית, סגנונו של רשב"ח ופשטותו, הפירוט והסידור ההגיוני של חיבוריו וכן דרכו שלא לדלג על הלכות שאינן תלמודיות בתוך חיבוריו — כל אלה מעידים

158 בולט ביניהם הוא ספר השטרות של רב האיי (מהדורת ש' אסף, מוסף התרביץ, א, ירושלים תר"ץ), ואולי גם על המקח והממכר ראה: אברמסון, חמישה שערים, עמ' תתתקיד.

159 כפי שנמצא בתרגום אנונימי של משפטי שבועות (אברמסון, מקח וממכר, עמ' 298): 'ואניני צריך לפרש אותם כי ראש הישיבות הפיתומי נ"ע בספר שחיבר אותו בדינין על הפקדונות [כתב אחכאם אלוצ'יעה] והדורש אותו אינו צריך לזולתו ודי לו בזה'. ובסוף ההקדמה למקור הערבי של ספר המקח והממכר לרב האיי הוא כותב (אברמסון, שם, עמ' 297 והתרגום שלו): 'וראש הישיבה הפיתומי ירחמהו ה' סיפח אל ספרו "על הירושות" דברים טובים במכירה ובייחוד במכירת מקרקעין. ואפשר היה להניח כמו שהוא ושאעשה מה שאחבר בזה — השלמה לו [=לספרו של רס"ג]. אבל ראיתי דברים רבים רמז אליהם ולא הפליג בפירושם, ואני רציתי לפרשם. וראיתי שסדר זה מועיל יותר לאנשי הזמן הזה. ואם אגיע אל מה שהוא [=רס"ג] כבר פירשו פירוש מספיק — ארמוזו אליו ואקצר מבלי להזכירו [=בפירוש יתר] ומה שאין בו פירוש — אחזור עליו. ומה' ההצלחה'. ובמקום שהוא מוצא דעה המייחסת לרס"ג פירוש שלא כהלכה רב האיי מתרץ שאינה אלא טעות סופר (אברמסון, שם, עמ' 297) ומגן על רס"ג: 'כי ידיעת (חכמת) ראש הישיבה הפיתומי זכ' לב' היתה למעלה מזה'. וכבר אברמסון השווה כאן לדברי רב שרירא על רס"ג (תשובות הגאונים, שערי צדק, יז ע"ב, סימן יא, וראה להלן): 'כי חכם גדול היה ואין משנה שלימה במשנתנו אובדת אותו'. על הזיקה בין חיבורי רב האיי לחיבורי של רס"ג ראה גם: גינצבורג, גאוניקה, א, עמ' 176; ועל השפעתו של רס"ג עליו ראה גם: אסף, רב האי גאון, עמ' 280.

160 מרגליות, קטעי גניזה, עמ' 311.

161 גויטיין (סדרי חינוך, עמ' קנה) מניח שחיבורים אלו היו הרצאות שנשא הגאון לפני התלמידים בישיבה, וזה ההסבר לדעתו מדוע הגאון, כמו גאונים אחרים, לא חיבר 'ספר הלכה אחד מקיף'.

162 בן ששון, שרידים, עמ' 163, וראה הערת המהדיר בעמ' 142, שם.

שהיה לו עניין רב שחיבוריו ייהפכו לספרי שימוש והדרכה בפראקטיקה ההלכתית של תקופתו 'כדי שיהיו קרובין למדע מי שאינו יכול לירד לעומקו של תלמוד', כפי שהרמב"ם בהקדמתו למשנה תיאר את מפעלם ההלכתי של הגאונים.¹⁶³ בכך רשב"ח לא רק הדריך את היהודים בני זמנו על-פי מקורות תלמודיים אלא גם ניסה לשלב בין המקורות התלמודיים לבין הפראקטיקה המוסלמית ששיקפה את ההלכה המוסלמית כפי שהראינו במחקרנו הקודמים. רשב"ח שאף שחיבוריו יהיו שווים לכל נפש כפי שהוא כותב באחד ממכתביו:

גם אם יש את נפשכם או את נפש מקצת [מכם] לפתור לכם כתב מכתבי נביאי יי' או לפרש מסכת מן המשנה או מן [התלמוד] יואל להודיענו, כי אז נמהר לעשות חפצו.¹⁶⁴

ואף שאינו מציע בדבריו את כתיבת המונוגראפיות ההלכתיות, הן בכל זאת שימשו תחליף לכתיבתו הפרשנית לתלמוד ותשובה להתיר את ספקות השואלים 'מן המקרא והמשנה והתלמוד' ושימשו ספר פסקים 'מעין תלמוד', כפי שמעידים עשרות חיבוריו שבהם הוא מסמך לכל הלכה והלכה את מקורותיה התלמודיים. כידוע, שאלות מה עדיף: לימוד התלמוד או לימוד הלכה פסוקה? הקדימו כמאה שנה את זמנו של רשב"ח, וכבר רב פלטוני גאון נשאל בדומה על

[איזה] עדיף [ומ]שובח [לעסוק בו בתלמוד] או יעסוק בהלכות קטיעות ולא שאלנו דבר [זה אלא שרוב העם מטיין אחר הלכות קטועות] ואומ[ר]ן מה לנו לקושי שלתלמוד.¹⁶⁵

אבל שאלת המתח בין הלכה אסופה או פסוקה לבין לימוד התלמוד עמדה על הפרק, כנראה, גם בזמנו של רשב"ח וניתן לשער שהיא סניף של המתח הקיים באותה תקופה בין הלכה כתובה לבין מסורת לימוד בעל-פה בכלל. ייתכן שהמתח התמתן בזמנו של רשב"ח והגאונים הסמוכים לו בזמן, שעה שהכירו בצורך של בני התפוצות ללמוד תלמוד מן הכתוב או באמצעות ספרות הלכתית מעופדת, אף שהם עצמם עדיין נשארו נאמנים למסורת המקובלת של לימוד התלמוד בעל-פה. שנית, חיבוריו ההלכתיים של רשב"ח מבליטים את ייחודו, כישרונו, עצמאותו

163 והשווה עם דבריו החשובים של רב האי בסוף חלק א של משפטי שבועות (דפוס ונציה שס"ב), י ע"ב, להלן.

164 אסף, מכתבים, עמ' 152 (=תקופת הגאונים, עמ' רפה).

165 נוסח השאלה נמצא בשתי מקבילות בשינויים ראה: תשובות הגאונים, חמדה גנוזה, סימן קי; אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תרפ"ט, סימן קנח (עמ' 81). אנו העדפנו את הנוסח אצל אסף והשלמנו את החסר על-פי המקבילה שבחמדה גנוזה (התוספת 'תלמוד' על-פי השערתו של מ"ע פרידמן). ראה הדיון במקורות אלו: רוזנטל, רב פלטוני, עמ' 623; אלון, המשפט העברי, ג, עמ' 956.

וסמכותו ההלכתית בעיני חכמי הקהילות בתפוצות ועשו הרבה לחיזוק קשריו עמם, ואולי כתיבת חיבור הלכתי מקיף הייתה מוסיפה לו יוקרה וסמכות. על רקע זה יש להבין את דבריו באיגרתו:

ואף על פי כי היו ראשונינו הגאונים הקדושים מצעם בעדן נוהגים לכתוב מכתביהם דברי הגדות ורצויים ופיתויים לרצותכם להתנדב ולפתותכם להנדב אכן אנחנו סללנו דרכים אחרות לכתוב הלכות ושמועות ואלה הם הסולת ודברי ההגדות פסולת וגם אלה הם הדגן וזולתן נעגן ואלה הם העסיס וזולתם שמרי רסיס...¹⁶⁶

אין פלא אפוא שכמה מחיבוריו נכתבו כהוקרה לחכמי הקהילות ש'עמם בא בקשרים ואת תמיכתם ביקש, כגון חיבורו 'אלאסמא ואלצפאת' (ספר השמות והתארים) שאותו הקדיש לאברהם בן נתן הנגיד,¹⁶⁷ כך הם החיבורים שכתב לפי הזמנתם של חכמי הקהילות ש'עמם עמד בקשרים, כפי שניתן ללמוד מדבריו בחיבורו שערי ברכות: 'ועתה ראו אחינו והבינו והשכילו' המרמזים שהם שביקשו מן הגאון לכתוב את החיבור, כפי שהעיר על כך כבר ווייס ואחריו לוי'ן במהדורה לחיבור.¹⁶⁸ גם את חיבורו כתאב אלשרוט (ספר התנאים) כתב לפי בקשת השואלים.¹⁶⁹ אמנם הוא שלח חלק מחיבוריו כמענה לבקשות בני הקהילות אבל ניתן לשער שכתבם בין כה וכה והוא שלחם כדי להאדיר את סמכותו בעיניהם ולחזק את הקשרים עמם.¹⁷⁰ ייחודו בסלילת 'דרכים אחרות' בולט על רקע העובדה שרב שרירא גאון, בן זמנו, לא כתב אף לא חיבור הלכתי אחד ושגם רב האיי גאון, יורשו של רב שרירא בגאונות פומבדיתא, עסק בעיקר בפרשנות תלמודית ובכתיבת תשובות ומיעט יחסית, ככל הידוע לנו, בכתיבת מונוגראפיות הלכתיות. יש בכך מעין ראייה שהוא משכמו ומעלה בהשוואה לגאונים בני זמנו ולא להלך שקדמוהו.

שלישית, נראה שיצירותיו הן חיקוי לדרך כתיבת המוסלמים בני דורו. בעקבות הדמיון בין מבנה חיבוריו ומתכונתם לחיבוריהם של חכמי ההלכה המוסלמים בני דורו אין מנוס מן המסקנה שהדפוס המוסלמי עמד לנגד עיניו בזמן ש'כנן את כתיבת חיבוריו והוא שהניעו בכתיבתם, כפי שכבר עמד על כך מרגליות במאמרו הנידון

166 אסף, תקופת הגאונים, עמ' רפג; בן ששון, שברי איגרות, עמ' 188.

167 אברמסון, ספר חדש, עמ' ד-ט; בן ששון, שברי איגרות, עמ' 187-188.

168 ווייס, שערי ברכות, עמ' 13.

169 סקליר, דיסרטאציה, עמ' 137, הערה 83; וראה הנ"ל, רשב"ח, עמ' 94, הערה 89 (II Firk.)
1 (Heb.-Ar. Ist Sereis # 2938 f. 1): 'וקד סאלנא בעץ' אהל אלעלם תצניף כתאב פי דלך נזכר פיה
ג'מיע אחכאם אלשרט ואוצאפהא'.

170 וראה גם דברי איגרתו אל אחד ממנהיגי הקהל בקירואן (גיל, במלכות ישמעאל, ב, עמ' 149):
'כי אכלנו פרי יגיענו בתורתנו וכי היא העלתנו והועילה לנו ותתן לנו חן בעיני אדירנו...'

ואחריו החרו החזיקו מרכס, פרידלנדר וכהן¹⁷¹ על-אף ההבדל בין רשב"ח לבין המוסלמים מצד הצורה ומבחינת הזמן. אצל המוסלמים החיבור הכולל רצוף ואחיד מלכתחילה, ואילו רשב"ח עשה לו ספרים-ספרים שיכולים היו להצטרף לחיבור אחד. אבל השוני אינו שולל את התפיסה שגם רשב"ח שאף לחיבור הלכתי מקיף. בכך אולי רצה להפגין שכישרונו, חכמתו ופירות יצירתו אינם נופלים משל בני זמנו המוסלמים.

גם אם אפשר לטעון שכל אחד משלושת הנימוקים שהעלינו למעלה אין בו כדי לחזק את ההשערה על הכוונה לכתוב חיבור מקיף, נראה שצירופם יחד הופך את ההשערה לסבירה יותר.

14. רשב"ח בין רס"ג ורב האיי

רשב"ח, על-אף הִיקף המרשים של יצירתו ההלכתית, לא זכה לאותה הערכה שלה זכו הגאונים רב סעדיה ורב האיי, לא בקרב חכמי דורו ולא בקרב חכמים מאוחרים וחוקרים בדורות האחרונים, אף שהִיקף יצירתם ההלכתית-המונוגרפית היה קטן בהרבה משלו.¹⁷² רס"ג זכה בתואר 'מראשי המדברים בכל מקום' ועליו נאמר 'כי חכמתו היתה פלג אלוהים אשר ממנו שאבו רבני ספרד וחכמיה בימים הבאים ובדרך אשר הלך הוא עקבותיהם נודעו',¹⁷³ ורב האיי זכה בהערכה הידועה 'אחרון הגאונים בזמן וראשם בחשיבות',¹⁷⁴ לצד תארים נוספים מפי חכמי הדורות, כגון שמואל הנגיד, בעל האשכול ואחרים: 'ורב האיי גדול כלם'; 'ודברי רב האיי גאון ז"ל גדולים בכל מקום ואין להוסיף עליהן' ועוד דברי שבח כיוצא באלו,¹⁷⁵ שלא זכינו לשמוע כמותם על רשב"ח. אמנם הרכבי כבר לפני מאה שנה עמד על אישיותו המיוחדת של רשב"ח, הִיקף יצירתו ומידת תרומותיו להתפתחות ההלכה בתקופת הגאונים ולאחריה אלא שבמהלך התפתחות המחקר, מאז חיבורו המקיף של הרכבי, הועמדו

171 ראה: כהן, מיון ההלכה, עמ' 526. אלא שמרגליות צמצם את כוונת רשב"ח לקודקס בדיני ממונות בלבד, וחלק על כך פרידלנדר. גינצבורג (גאוניקה, א, עמ' 170) טען שספר המצוות הוא הכינוי הכללי לקובץ: rather than assumes these are not independent works, but rather 'It is fair to assume these are not independent works, but rather "Commands" by Rabbi Samuel, may have been the general title, which was accompanied by a number of sub-titles for the various divisions of the code.'

172 על שניהם נכתבו הערכות מדעיות. על רס"ג, ראה: מלטר, סעדיה גאון; על רב האיי: גרונר, רב האיי גאון, הערכה שנסמכת בעיקר על תשובותיו; וראה גם: T. Groner, *The Legal Methodology of Hai Gaon*, California 1985.

173 ווייס, דור דור ודורשיו, ד, עמ' 178.

174 אסף, תקופת הגאונים, עמ' קל, קצט. על היעדר מקור להערכה שלה זכה רב האיי והשערה בדבר היווצרותה ותחילת ייחוסה לרב האיי ראה: הבלין, משנה תורה, עמ' 59 ולאחר מכן הנ"ל, חתימה ספרותית, עמ' 153 והערה 33, שם.

175 ראה: גרונר, רב האיי גאון, עמ' 7, הערה 1.

במרכז רס"ג ורב האי. הרושם המתקבל הוא שרשב"ח עמד בצל שני הגאונים, האחד משיבת סורא והאחר משיבת פומבדיתא, ואפילו אבן עזרא, בהקדמת פירושו לתורה, בקשר לפירושו של רשב"ח לתורה ביקר את שיטתו הפרשנית ואף המשילו במשחק מילים מהתל למי ש'אסף רוח בחפניו'.¹⁷⁶ ולמרות ששלושה גאונים אלו כתבו חיבורים באותם עניינים, גורלם לא היה שווה. כך לדוגמה, חיבורו של רס"ג העדות והשטרות זכה לעשרות קטעים בגניזה ולהזכרות רבות בספרות הרבנית והשתקע בעולם ההלכה.¹⁷⁷ אבל חיבורו של רשב"ח על העדות לא השאיר רושם בגניזה ולא בספרות הרבנית. אולי אחד הגורמים לכך הוא שחיבורו של רס"ג כלל אוסף שטרות שכל תכליתו נועדה לשימוש פראקטי — ושטרות מעין אלה לא נכללו בחיבורו של רשב"ח. גינצבורג שיער שאריכות־היָתֵר של כתיבת רשב"ח בהשוואה לכתיבתם של גאונים אחרים (רב האי) היא שגרמה לחיבוריו להידחק לקרן זווית עד שאבדו ונשכחו.¹⁷⁸

אבל לא רק הִיקף היצירה ההלכתית ואיכותה קבעו את היחס לשני גאונים אלו. היו גם גורמים נוספים: תאולוגיים, הלכתיים, חברתיים והיסטוריים. במקרהו של רס"ג, העובדה ששימש ככתרים נוספים ובעיקר נשא את דגל המלחמה נגד הקראות, ואצל רב האי, שני חיבוריו החשובים משפטי שבועות והמקח והממכר נשמרו בשלמות, תורגמו לעברית כבר בזמן קדום יחסית ונדפסו זמן רב לפני גילוייה של הגניזה.¹⁷⁹ ייתכן שמה שגרם להאדרת שמו של רב האי שחיבוריו הגיעו לספרד בשלמותם ומשם התגלגלו לספרות ההלכה הספרדית והאשכנזית כדברי מתרגם החיבור המקח והממכר, ר' יצחק בר ראובן מברצלונה, שתרגם את החיבור 'לאחינו שבארץ אדום אשר לא יבינו בלשון הערבי',¹⁸⁰ שעה שרוב חיבוריו של רשב"ח

176 הרכבי, רשב"ח וספריו, עמ' 22, הערה 48; גרינבאום, שרידים, עמ' רטז; וראה: פירושי התורה לר' אברהם אבן עזרא, מהדורת א' ווייזר, ירושלים תשל"ו, בהקדמה לפירוש, עמ' ב ובמבוא, שם, עמ' 69.

177 בן ששון, שרידים, עמ' 155–157.

178 גינצבורג, גאונות, ב, עמ' 170, וראה גם: עמ' 174, שם.

179 התרגום הראשון של המקח והממכר הוא משנת תתל"ח, דהיינו כ־40 שנה אחרי פטירת רב האי (אברמסון, חמישה שערים, עמ' תתתקיג), וקיצורו נדפס בוונציה בשנת שס"ב ולאחר מכן בווינה שנת תק"ס. החיבור זכה לכמה פירושים (ראה: אברמסון, חמישה שערים, עמ' תתתקכא), והידוע ביניהם 'שערי חיים' לר' חנניה יצחק מיכאל אריה, שאלוניקי תקע"ד (אצל אברמסון שם על-פי הרשום בשער הספר: שנת תקעט לפ"ג). משפטי שבועות אף הוא תורגם לעברית ונדפס בוונציה בשנת שס"ב ולאחר מכן בהמבורג תקמ"ב. הערכה על התפשטותם של שני חיבורים אלו והשימוש בהם ראה אצל גרונר, רב האי גאון, עמ' 25–26. על תרגומיו, תפוצתו ומפרשיו של המקח והממכר ראה: אברמסון, מקח וממכר, עמ' 296; הנ"ל, חמישה שערים, עמ' תתתקיב–תתתקכב. על הזכרות מחיבוריו של רב האי בספרות הרבנית ראה: גרונר, רב האי גאון, עמ' 25–29.

180 ראה: אברמסון, חמישה שערים, עמ' תתתקיב.

השתקעו בעיקר במזרח ורק יחידים וכנראה, רק קטעים מהם, חלקם בשפת המקור וחלקם בתרגום, פרצו את גבולות המזרח והגיעו לספרד, איטליה או אשכנז, אם ניתן לשפוט מההזכרות המעטות שהבאנו בפרקים הקודמים.¹⁸¹

גם היקף תשובותיו של רב האי. שעלה לאין שיעור על מספר התשובות שהשיב רשב"ח, וחלחולן בספרות ההלכה סייעו ללא ספק להעלאת קרנו של רב האי ולהכתרתו בתואר 'ראשון הגאונים' ולקשור לו כתרים אחרים. לעומת גורל חיבוריו של רב האי, המזל לא האיר פנים באותה מידה לחיבוריו של רשב"ח. אף לא אחד מהם שרד בשלמות וממילא לא זכה להידפס, עד לגילויה של הגניזה, בבחינת 'הכל תלוי במזל ואפילו ספר תורה שבהיכל', והם נותרו חסרי מזל. ייתכן שגם הלשון הערבית שבה נכתבו חיבוריו הוסיפה לקושי להעריך נכונה את תרומותיו ההלכתיות. אמנם גם רס"ג ורב האי כתבו את המונוגראפיות ההלכתיות בלשון ערב, אלא כפי שראינו שני חיבוריו החשובים של רב האי תורגמו בשלמות בזמן מוקדם וזכו לתפוצה ניכרת מה שלא עלה בגורל חיבורי רשב"ח על-אף העובדה שהקתיבה המונוגראפית הייתה עיקר יצירתו ההלכתית.

את ההיעדרות הבולטת של המסורת ההלכתית של רשב"ח מן הספרות הרבנית המאוחרת ואת דלילות התפוצה של חיבוריו אין לייחס רק למעט מן הסולת שנחשפה ב'פסולת' של הגניזה או לסתומות הלשון הערבית שהקשו על לומדים שלא הכירוה.¹⁸² הן קשורות גם ואולי בעיקר להערכה השלילית מצד חכמים, פרשני מקרא וחכמי הלכה, לכלל יצירתו ההלכתית והיא שזורה, בצורה גלויה או נרמזת, בשרשרת של התבטאויות שמהן מבקרות אותו עוד בחייו ובעיקר לאחר מותו, על שלא הביא ראיות ותימוכין לדבריו ומתעלם מהם. וכן כבר הבאנו למעלה מדבריו של אבן עזרא שהמשיל' למי ש'אסף רוח בחפניו'.¹⁸³ נימה מסתייגת מחיבורו כתאב אלשרוט (ספר התנאים) נמצאת כבר בדבריו חתנו רב האי לשואלים: 'ודחזיתון למר רב שמואל[ל]

181 ראה לעיל הפרקים: 2, 9, 10.

182 בלשונו של ווייס (דור דור ודורשיו, ד, עמ' 172): 'ובספרי הגאון הזה עוד רעה אחרת היתה סבת אבדתם, יען היו כתובים בלשון אחרת ובשפה בלתי מובנית לאחרונים והוא בלשון ערבית ... אבל לא ראה האותיות לאחור כי יבואו ימים והערבית תשכח כמת מלב רוב בני עמנו ולא תהיה אחרית ותקוה לספריו תחת אשר אילו כתבם בלשון הקדש... הן אמנם כן כי המחברים אשר לא הבינו לשון ערבית לא יכלו להשתמש בהם'.

183 ונראה שהוא לא היה פרשן המקרא היחידי שביקר את שיטתו ואת ביאוריו. כיוצא בזה מצאנו אצל יהודה אבן בלעם שכתב על כמה מביאוריו: 'לא אביאנו הנה להיות רחוק תכלית הרחוק; ודבריו אינם מיוסדים'. ראה: ווייס, דור דור ודורשיו, ד, עמ' 176. כנראה, בענייני לשון זכה ליחס חיובי יותר, ראה, למשל, דבריו של יונה אבן ג'נאח במבואו לספר הרקמה² (מהדורת מ' וילנסקי וד' טנא, ירושלים תשכ"ד, עמ' יב-יג): 'הנה רבינו שמואל בן חפני ראש ישיבה ז"ל מזהיר על הענין הזה הזהרה גדולה ומביא עדים בשבח אנשי הצחות והמהירים בחכמת הלשון והמכירים עלילותיו והמבינים מחלוקתיו ואפני שימושו'.

גאון ז"ל לא תסמכו עליה'.¹⁸⁴ וגם דבריו של רב האי בספר המקח והממכר: 'אבל ראיתי אחד מאנשי הזמן הזה שטעה בזה טעות גלויה ועל כן ראיתי לפרש מאמרים אלה', משער אברמסון שהם מכוונים לרשב"ח.¹⁸⁵ רבנו חננאל בפירושו לבבא קמא כותב:¹⁸⁶ 'וראינו שאמר רבנו שמואל גאון זצ"ל: עדים שהוכחו ואח"כ הוזמו אין לוקין ומשלמין ואין נהרגין ולא הביא ראיה לדבריו', ומכאן הסיק שאין לסמוך עליהם. בסגנון דומה כותב עליו הר"י מיגאש: 'ודברי רבינו שמואל בן חפני ז"ל שביאר כמו שהזכרתם משמו הנה בקודם ראינו אותם והשבנו עליו ואין משגיחין בהם'.¹⁸⁷ משנשאל הר"י על מובאה מחיבורו של רשב"ח (ככל הנראה, מכתאב אחכאם אלקניין) הוא משיב:¹⁸⁸ 'ומה שראית לרב שמואל גאון אנכי לא קראתי את דבריו ואין לי ידיעה מהם אבל אומר לך שדעתי...', ועולה מדבריו שהוא חולק על הגאון וממעיט בערך חיבוריו.¹⁸⁹ המאירי בפתיחה למסכת אבות כותב באותה רוח של הר"י מיגאש: 'ובימי (של רב האי) היה רב שמואל בן חפני וגם הוא חיבר ספרים הרבה אלא שאין ענינם ראוי לסמוך עליו כל כך'.¹⁹⁰ קביעות נחרצות אלו ביחס לדעותיו הקרינו אף על חכמים בני זמננו, כפי שהדברים עולים, לעתים, בחיבוריהם של היסטוריונים וחוקרים מסוימים. כך כתב ווייס: 'ובאמת אם נעמיק בכמה שרידים מחכמתו בהלכה נמצא כי בכמה דברים הזה נבהל ולא היה יורד ונוקב

- 184 תשובת רב האי, תשובות הגאונים, שערי צדק, פח ע"ב, סימן כא.
 185 המובאה אצל אברמסון, מקח וממכר, עמ' 312. על השערתו שרב האי התכוון לרשב"ח ראה: עמ' 302–303.
 186 לוי, פירוש רבנו חננאל, עמ' 41.
 187 תשובות ר"י אבן מיגאש, סימן רט.
 188 ראה: תשובות הגאונים, הרכבי, סימן קנב; אברמסון, ספר על הקניין, עמ' 34, הערה 105.
 189 וראה גם דבריו של שמואל אבן ג'אמע (הובאו על-ידי הרכבי ולאחר מכן על-ידי ווייס, דור דור ודורשיו, ד, עמ' 176): 'ואנחנו לא נסמוך... ולא על מר רב שמואל בן חפני... ואנחנו נדע רק מה שהביאה הגמרא ועליה נסמוך והיא תישר ארחותנו'; ודבריו של זכריה אגמאתי בפירושו לבבא מציעא יב ע"א (מהדורת לוי, עמ' 67) לאחר שהוא מצטט מן החיבור על הגיטין הוא כותב: 'ומסתברא לן דגמרא דילן לית ליה האי סברא'.
 190 המאירי, פתיחה למסכת אבות, מהדורת ב"ז הלוי פרג, 'ירושלים תשכ"ג, עמ' 51. והשווה דברי ההערכה שלו לרס"ג, שם: 'ורוב ספריו ראויים לסמוך עליהם', וכיוצא בזה הערכות לרב האי: 'ורוב הנמצא ממנו מחיבוריו ומתשובותיו הם דברים הראויים לסמוך עליהם'. על דחיית דעותיו של רשב"ח ראה ווייס, דור דור ודורשיו, ד, עמ' 176: 'כי אם על גדולתו ועוצם חכמתו לא היו ספריו חביבים אל החכמים בזמנו וגם אחרי זמנו על רבים מדבריו היו חולקים אשר סתרום ובטלו'. ואחרי שהביא רשימה של חולקים ומסתייגים מדבריו הוא מסכם: 'ועתה בשום לב על כל אלה נדע ברור מה ראו על ככה חכמי הדורות שלא נתנו נפשם על ספריו לקיימם לדור אחרון'. ובמקום אחר (עמ' 173): 'ועוד הלא גם המחברים הספרדים אשר הבינו לשונם אך לעתים רחוקות ישתמשו בהם, אמנם יהיה זה לנו לאות ברור כי לא היו ספריו חביבים אליהם כספרי רב האי גאון בן זמנו'. וראה גם: הרכבי, רשב"ח וספריו, עמ' 16, הערות 22, 23; גרינבאום, רשב"ח מקור לרבינו בחיי, עמ' 9; ליבון, שניים שערכו, עמ' 344, הערה 13.

עד תהום ההלכה... אמר דבריו בחפזון ולא דקדק כראוי.¹⁹¹ כך גינצבורג ממעיט בחלקו של רשב"ח בתולדות ההלכה וטוען שאולי מקצת עבודותיו הן ניסוח מחדש ומסורבל של חיבורי רס"ג — מסקנה שאין לה תימוכין כלל בחיבורים שלפנינו לא מבחינת תוכנם ולא מבחינת ה'יקפם'.¹⁹²

אין ספק שהיחס המסויג כלפי רשב"ח נקבע לא רק בגלל הביקורת העניינית של חכמים על דעותיו, שלדבריהם הן סברות שאין להן סימוכין בספרות חז"ל, אלא יש לייחסן במידה רבה לפתיחותו לתרבות הערבית של סביבתו ושאלתו מרוחה ומעקרוניותה והטמעתם בחיבוריו בתחומי תורת המשפט, ה'פלא', פרשנות המקרא וההלכה — וכדברי רב הא"י שהרפה 'לקרות בספרי נכרים',¹⁹³ והדברים קשורים זה בזה. זיקה זו גרמה לעצמאותו היתרה בסלילת דרכים בהלכה, לשימוש בשיקול דעת מופרז שדחה לעתים את המסורת הרבנית, התעלמותו ממקורות תלמודיים או שעבדום לדעותיו. ייתכן שגם השם והמעמד שזכה להם בקרב הקראים, על-אף הפולמוס ביניהם בשאלות של תורת המשפט (אצול אלפקה),¹⁹⁴ הגבירו את התנגדותם של הרבניים כלפיו ונשארו אותותיה בספרות הרבנית שלאחר מכן.

גודש חיבורי ההלכתיים, ה'יקפם' ורוחב למדנותם, כפי שנחשפו עד כה — להוסיף על החיבורים שידועים לנו אלא שעדיין צפונים במכמני הגניזה, ושאונו מקווים שייחשפו בעתיד — מוכיחים שלפנינו חכם-הלכה יוצר ופורה מ'לוא חופניו' וכל דברי ההערכה שלו על גאונים אחרים נכונים באותה מידה גם לגביו: 'כי היה בקי בדבר הלכה וכוונתו לשמים', כפי שהעריך את בעל הלכות גדולות;¹⁹⁵ 'מסיר ספיקות ומברר הלכות פסוקות', כדברי הספרד על אביו, שאולי משקפים את הערכתו כלפי עצמו.¹⁹⁶ וכן ראויים להיאמר עליו דברי הערכה שאמרו גאונים על גאונים אחרים: 'איש גדול בחכמה הר שלתורה' כלשונו של רב הא"י על חושיאל בן חננאל במכתבו אל יעקב בן נסים(?)¹⁹⁷; 'כי חכם גדול היה ואין משנה שלימה

191 ווייס, דור דור ודורשיו, ד, עמ' 176.

192 גינצבורג, גאוניקה, א, עמ' 169–170; השווה שם, עמ' 174; והשווה עם ווייס, דור דור ודורשיו, ד, עמ' 172: 'הגאון הזה הולך בעקבות רב סעדיה גאון בדרכי מחקריו ובסגנון למודו, והוא היה לו לעינים, בין בבחינת הסדר הנאה ובין בבחינת הקשור ההגיגי, בכל ספריו אשר עשה'.

193 תשובות הגאונים, ליק, סימן צט.

194 ראה: אברמסון, מן הפרק החמישי, עמ' רא; פרידמן, מ"מ בין חכם מתימן לראב"ם, עמ' 150 והמקורות שציין שם.

195 תשובות הגאונים, הרכבי, סימן שיב.

196 גרינבאום, פירוש התורה, עמ' שצו (=אוצר הגאונים, משקין, חלק התשובות, עמ' 57; אסף, תקופת הגאונים, עמ' קצד). וראה פרשנותו של גרינבאום, שם, עמ' 17–21.

197 אברמסון, במרכזים ובתפוצות, עמ' 97. על האגירת ולמי נשלחה ראה הדיון שם, עמ' 77–95; וראה עכשיו: גיל, במלכות ישמעאל, ב, עמ' 111–114. הנוסח אצל גיל: 'איש גדול בחכמה הר שלתורה בקי בחדרי [הלכה]'.

ממשנתנו אובדת אותו, כדברי רב שרירא גאון על רס"ג.¹⁹⁸ יצירתו מעידה כי לא הפריז מְיָ בהערכת עצמו באיגרת שכתב בשנת 997(?) :

ותדעו אילותינו בתורת יי... גם אם יש את נפשכם או את נפש מקצת [מכם] לפתור לכם כתב מכתבי נביאי יי או לפרש מסכת מן המשנה או מן [התלמוד] ואל להודיענו כי אז נמהר לעשות חפצו.¹⁹⁹

אף שאינו מזכיר במובאה זו את חיבוריו ההלכתיים. ובמכתב אחר הוא כותב בסגנון דומה ובחריפות ייתר :

ואכן ידעתם כוחנו בתורת יי ואילותינו בחכמת [ה]מקרא והמשנה והתלמוד וכי פתרנו כמה ספרים מן [ה]מקרא ופירשנו מסכות מן המשנה והתלמוד...^{199א}

15. המונוגראפיות ההלכתיות של רשב"ח וזיקתן למשנה תורה

הרמב"ם הכיר את יצירתו ההלכתית של רשב"ח ואף שילבה במסגרת יצירתו ההלכתית — פחות בתשובותיו ויותר במשנה תורה.²⁰⁰ כבר במחקריו הקודמים, על סמך גילויי הגניזה, הראינו שמספר הלכות במשנה תורה בהלכות מלווה ולוֹהָ ובהלכות שכנים מקורן בחיבוריו של רשב"ח ויש לשער שאף בספרים אחרים נמשך הרמב"ם, לעתים, אחרי חיבור הגאון, כמו שנמשך גם אחרי חיבוריהם של רב האיי ורס"ג.²⁰¹ נראה שלא רק בגופי הלכות נמשך הרמב"ם, לעתים, אחרי חיבור הגאון אלא גם בנושאי ספריו ומבניהם ואולי, על-פי השערתנו שלעיל, אף בעצם הרעיון של כתיבת חיבור כולל ומקיף. ואף שאין לדחות לחלוטין את האפשרות שהרמב"ם הושפע ישירות מן היצירה ההלכתית המוסלמית בת זמנו, כפי שכבר שיערו חוקרים

198 תשובות הגאונים, שערי צדק, יז ע"א, סימן יא.

199 אסף, תקופת הגאונים, עמ' רפה; וראה: בן ששון, שברי איגרות, עמ' 188 (מקצת הנוסח הושלם משם).

199א ראה: מאן, מקורות ומחקרים, א, עמ' 159; גיל, במלכות ישמעאל, ב, עמ' 154 והערות גיל שם. 200 ראה לעיל, הערה 14 והקטע הסמוך לה.

201 בהלכות מלווה ולוֹהָ ראה מאמריי: שניים שערכו; ערב לגוף; ערב שקדם ושלם. בהלכות מצרנות ראה מאמריי: פרקים בספר המצרנות; פרקים נוספים מספר המצרנות; עוד על זיקת רשב"ח בעניני מצרנות. על הזיקה של הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה למבוא התלמוד של רשב"ח ראה: אברמסון, מן הפרק החמישי, עמ' ר; וראה גם: עמ' רג, שם. על זיקת הרמב"ם למונוגראפיות של רב האיי ראה: אסף, ספרי רב האיי, עמ' תקכב–תקכו; חבצלת, הרמב"ם והגאונים, עמ' 75–107; על זיקת משנה תורה (הלכות יסודי התורה) לספר העדות והשטרות לרס"ג ראה: אברמסון, ארבעה פרקים, עמ' כד–לג; על זיקת הרמב"ם לרס"ג ראה גם: גינצבורג, גאוניקה, א, עמ' 166.

בעבר, לפחות בכל מה שקשור לעצם הדפוס של כתיבת חיבור הלכה מקיף,²⁰² סביר יותר להניח שחיבורי הגאון שימשו חוליות-מעבר להקבלות שאנו מוצאים, לעתים, בין משנה תורה לבין חיבורים מוסלמיים, שהרי חיבורי הגאון עצמם הושפעו מן היצירה המוסלמית והללו השפיעו על הרמב"ם, כפי שהראינו למעלה. לדעתנו יצירתו המונוגרפית המקיפה של רשב"ח שימשה תשתית רעיונית וספרותית לחיבורו הגדול של הרמב"ם משנה תורה או שימשה לפחות מקור השראה לחיבורו, על-אף הפער הגדול ביניהם במודעות הכתיבה, בשלמותה, במטרותיה, בשפה ובסגנון, בבחירת הנושאים ובהיקפם, ברצף הנושאים ובמיונם, כפי שעולה מהצהרת כוונתו של הרמב"ם על מטרות חיבורו ולמניעים שעמדו ביסוד יצירתו לעומת היעדרה של הצהרת כוונות דומה אצל רשב"ח.²⁰³ רשב"ח לא עסק בהלכות מדע, מלכים וקרבנות שהיעדרן אצלו מוכיח על כתיבה פראקטית המצומצמת לאותם עניינים שהשעה צריכה להם — 'לזמן הזה' — בלבד. ואמנם מטרת הגאונים בכתיבת המונוגרפיות ההלכתיות הייתה שימושית-מעשית מעין ספרי הדרכה במקום שהעיון התלמודי נבצר מאנשי הקהילות שעמם עמדו הגאונים בקשרים. הצהרת כוונות מעין זו חסרה במובהק אצל רשב"ח אבל נמצאת אצל רב סעדיה ורב האי, ונראה שבעניין זה תפיסת השלושה — רס"ג, רב האי ורשב"ח, שווה. ואלה דבריו של רב האי בחיבורו משפטי שבועות:

וידוע לפני אלוהינו שלא ביארתי כתיבי זה אלא כדי להבין מי שאינו מבין ולהתלמד מי שאינו למד ולידע מי שאינו יודע לפי שראיתי מיעוט בית רוב המתחכמים בגמרא בזמן הזה.²⁰⁴

202 גולדציהר, ספר המצוות, עמ' 83; הנ"ל, מוסיקה, עמ' 176; כהן, מיון ההלכה, עמ' 528–529; וידר, השפעות אסלאמיות, עמ' 37: "המשנה תורה" המפליאנו בבנייתו ובאדריכלותו, אינו אלא סדור החומר ההלכי הענקי על פי שיטתם של חכמי הפקה המוסלמים. וראה הדין אצל טברסקי, משנה תורה, עמ' 196, הערה 41. טברסקי (שם, עמ' 197 ובהערה 45) דוחה את שיטת הטוענים שבמשנה תורה יש חיקוי לדפוס ערבי-הלניסטי ותומך דבריו במכתבו של פרופ' יוסף שאכט אליו בדבר שיטת המיון המוסלמית. לדעתנו, כפי שכתבנו למעלה, ללא ספק, הושפע הרמב"ם מספרות הגאונים שקדמה לו, שהיא עצמה הושפעה מיצירת התרבות המשפטית המוסלמית, ולכן, בעקיפין, הושפע ממנה גם הרמב"ם. אבל עדיין אין לדחות את ההשערה שהרמב"ם הושפע ישירות, ללא תיווך הגאונים, מספרות ההלכה המוסלמית בת זמנו אף שאין לקבל את שיטתם הגורפת של וידר ואחרים בעניין הזה. על השימוש בכינוי המוסלמי 'דיואן' ככינוי למשנה תורה ראה: כהן, מיון ההלכה, עמ' 549, הערה 1; סקליר, דוד בן סעדיה, הערה 16.

203 על מטרותיו ותכונותיו של משנה תורה בעיני הרמב"ם ראה: טברסקי, משנה תורה, עמ' 39–20.

204 משפטי שבועות (דפוס ונציה שסב), בסוף חלק א, י ע"ב.

גם בחיבורו המקח והממכר מרבה רב האיי להדגיש את המטרה המעשית של החיבור, כדוגמת דבריו: 'ומה שהארכתי בכאן אף על פי שאין זה מקומו לא הארכתי אלא מפני שיש בו צד מקח וממכר'.²⁰⁵ ובמקור הערבי להקדמתו לספר המקח והממכר הוא מצדיק את כתיבתו על עניין זה אף-על-פי שרס"ג כבר עסק בכך לפניו: 'ואני רציתי לפרשם. וראיתי שסדר זה מועיל יותר לאנשי הזמן הזה'.²⁰⁶ באותה רוח כותב רס"ג בהקדמתו לספר העדות והשטרות:

זה חלק מחלקי ספר ההלכה אשר אני מתכוון לחברו אולם החלטתי להקדים את החלק הזה בשל הצורך העז שראיתי שיש לאומה בו וידעתי רוב התועלת שיקבלו על ידו.²⁰⁷

ובדומה, בהקדמה למשנה תורה תפס הרמב"ם את מפעלם ההלכתי של הגאונים:

ועוד חברו הלכות פסוקות בענין האסור והמותר והחייב והפטור בדברים שהשעה צריכה להן כדי שיהיו קרובין למדע מי שאינו יכול לירד לעומקו של תלמוד.²⁰⁸

בניגוד למטרת הכתיבה של הגאונים, שהייתה הדרכה שימושית בעיקרה ולפיכך חלקית בלבד בהיקפה, הרי מטרת הרמב"ם הייתה מקיפה וכוללת ונועדה להקיף את התורה שב'על-פה כולה. על עיקרו של ההבדל בין היקף יצירתם של הגאונים להיקף יצירתו של הרמב"ם כבר עמדו ראשונים, כגון המאירי בהקדמה לבית הבחירה שעמד על תכונות חיבורו של הרמב"ם וכתב:

חבור כולל ושלם עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע לפניו לא היה כן מחבורי הגאונים והרבנים חבור מסדר כל הענינים בחכמת התלמוד איש על דגלו בסידור מתוקן ושלם כמוהו...²⁰⁹

205 מקח וממכר, מהדורת אלעזר החי בן אריה לייב, וינה תק"ס, שער מט (פז ע"א); וראה גם שם, שער ד (יא ע"ב): 'אלא לפי שאין אנו צריכין בזה הדור אין עלינו להאריך'; שם, שער ז (כב, א): 'ולא הארכנו בו לפי שאין אנו צריכין לו'. למובאות אלו כבר הפנה אסף, רב האי גאון, עמ' 277–287, ויש לתקן את מראי המקומות שם.

206 אברמסון, מקח וממכר, עמ' 297 בתרגומו של בנעט.

207 בן ששון, שרידים, עמ' 163, תרגום [אני מציע לתרגם: ... אולם החלטתי להקדים את החלק הזה בשל הצורך העז שראיתי שיש לאומה בו — מע"פ].

208 ובדומה לזה כתב באיגרתו לר' פנחס בר משולם הדיין (איגרות הרמב"ם, ב, מהדורת 'שילת, ירושלים תשמ"ח, עמ' תלט): 'והלא בפרוש אמרתי בתחילת חבורי שלא חברתי אותו אלא מפני קוצר הרוח, למי שאינו יכול לירד לעומק התלמוד ולא יבין ממנו דרך באסור והמותר, והארכתי בדבר זה הרבה'.

209 ש' דיקמן, בית הבחירה על מסכת ברכות², ירושלים תשכ"ה, עמ' כה.

כיצא בזה כתב הרמב"ן:

וכל חיבורי הגאונים הראשונים והאחרונים לא מצינו אותם ענינים דרושים
לכל חפציהם ומזומנים כאשר המה מפורשים ומבוארים בספר ההוא הממולא
בפנינים...²¹⁰

על-אף השוני בין חיבורי הגאונים בכלל וחיבורי רשב"ח בפרט לבין משנה תורה,
ברמות השונות, נראה לי, שביצירתו המונוגרפית המקיפה של רשב"ח, הוא הניח
את התשתית לחיבורו של הרמב"ם לא רק במתודה ובעצם הרעיון של היצירה
הקודיפיקטיבית על-פי נושאים, כפי שהיא באה לידי ביטוי במשנה תורה, אלא אף
לעתים נושאי חיבוריו של רשב"ח שימשו מקור השראה לספריו של הרמב"ם כפי
שכבר העיר על כך בזמנו כהן.²¹¹ ספרות המונוגרפיות של הגאונים ובמיוחד של
רשב"ח שימשה נקודת-מוצא לרצף של כתיבה הלכתית שבאה בעקבותיה, בעיקר
בספרד, כדוגמת חיבורו של דוד ברכי סעדיה כתאב אלתאוי (ספר הכולל) שכבר הוא
שילב בין דיון במקורות ההלכה לבין משפט פוזיטיבי, בין דיון בהלכות הנוהגות
בזמן הזה לבין הלכות שלא נוהגות בזמן הזה, כגון קידוש החודש, בין דפוס
'המשנה' שערך ר' יהודה הנשיא לבין המונוגרפיות ההלכתיות של הגאונים.²¹²
הדים להתפתחות במערכת הקודיפיקציה של ההלכה באותה תקופה אנו מוצאים
בשאלות שנשאלו חכמים אם הדיין ש'ראה הרבה מתשובות הגאונים ז"ל וספרי
הדינים' [=הלכות] יכול לסמוך עליהם בהוראתו מבלי שפנה לעיין במקור
התלמודי.²¹³ שיאו של תהליך היצירה הקודיפיקטיבית שהחל בזמנם של הגאונים
הראשונים ולבש צורה חדשה במונוגרפיות של הגאונים היה חיבורו של הרמב"ם
משנה תורה שבו השתדל לבאר את תורת הגאונים שחלקים ממנה השתקעו, כאמור,
בחיבורו זה,²¹⁴ לשכלל את מבנה היצירה הקודיפיקטיבית, לטפחה ולהוסיף נדבך
על נדבכיה לפי תפיסתו המיוחדת שמזיגה בין משנת ר' יהודה הנשיא, לבין ספרות
הפסק והמונוגרפיות של הגאונים והיצירה ההלכתית של חכמי ספרד שקדמו לזמנו.
ספרות ההלכה של הגאונים ובמיוחד היצירה ההלכתית של רשב"ח שימשו יסוד
חשוב ומפרה ביצירה ההלכתית של הרמב"ם — תפיסתה, מבניה והלכותיה.

210 כתבי הרמב"ן, א, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשמ"ד, עמ' שמג.

211 כהן, מיון ההלכה, עמ' 528–529, שכתב: 'In short he learned from the Muslims what we today term the scientific method'.

212 ראה, לפי שעה: סקליר, דוד בן סעדיה, עמ' 122–123.

213 ראה: תשובות הר"י אבן מיגאש, סימן קיד; וראה המכתבים שנתגלו בגניזה: גויטיין, סדרי
חינוך, עמ' קסד–קסט, וראה הדיון אצל אלון, המשפט העברי, ג, עמ' 977–979.

214 כפי שהוא כותב בהקדמה לחיבור: 'לפיכך אותם הפירושים, ההלכות והתשובות שחברו
הגאונים וראו שהם דברים מבוארים נתקשו בימינו ואין מבינים עניניהם אלא מעט במספר'.

16. סוף דבר

עד כה עסקנו בתולדות חשיפתם של חיבורי רשב"ח בגניזה. מן הראוי לסיים מאמר זה בכמה מילים על תולדותיהם של החושפים. מטבע הדברים חוקרי הדורות הראשונים, הרכבי, פוזנסקי, מרגליות, מאן ואחרים, הרבו לעסוק בצד ההיסטורי. הצורני והספרותי של קטעי הגניזה ומיעטו לעסוק בספרות ההלכתית גופה, בתכניך ובחשיבותה, ככל הנראה, מפני שהצד ההלכתי לא משך את תשומת לבם, פרט ליוצאים מן הכלל, והם ישראל פרידלנדר והרב יצחק הרצוג. הוא אף התלונן על זניחתו של הקיבט ההלכתי²¹⁵ והצהיר שהוא מתכוון לעסוק ברשב"ח כאיש הלכה. בדור שלאחריהם בעלי שיעור הקומה ומעמודי התווך של חוקרי הגניזה ומפענחיה, חדי העין ובקיא העיון והם בנימין מנשה לוי, שמחה אסף ושרגא אברמסון, חוקרי הלכה מובהקים, החלו בראשית שנות השלושים להתעמק בחיבורי ההלכתיים וזכו לתרום הרבה לחשיפת חיבורי הראשונים. קשיי השליטה בשפה הערבית שהיו לכמה חוקרים, שלפעמים נעזרו בתרגומיהם של מומחים, לא מנעו מהם להוציא מהדורות של קטעים מתריסר חיבורי שמהם יתד ומהם פינה להקמת הבניין ההלכתי כולו של תקופת הגאונים על חדריו, אולמותיו וקומותיו, אף שהיו בחוקרים שצמצמו הרבה בההדרת הטקסט. עלינו הנסים, העומדים על כתפיהם של חכמי הדורות הראשונים, סוללי הדרך בחשיפת חיבורי הגאון, והבאים מכוחם ומכוח־כוחם של מחקרי הראשונים ותלמודם, מוטלת החובה להמשיך בבניין ההלכתי שאת יסודותיו הם יצקו. עיקר המלאכה עדיין לפנינו, אבל בידינו הכלים והתנאים לנצל את צוהר־ההזדמנויות שנפתח עם פתיחת שערי אוצרות הגניזה שברוסיה להמשיך בחשיפת ספרות ההלכה שבגניזה. דומני שהגיעה העת ויפה השעה להקדיש זמן, ממון ומחשבה לזהות את כל חיבורי של רשב"ח שבגניזה, נוסף על חיבורי רס"ג ורב האי, לקטלגם ולפרסמם בתורת קורפוס הלכתי שלם, כפי שהייתה כוונת הגאון בראשונה וכפי שהציע אברמסון כבר לפני שנים וכפי שכתב אסף: 'ראוי הוא הגאון המצוין הזה שכתביו יכונסו ויראו אור ושתולדותיו יכתבו מחדש'.²¹⁶ תהיה בכך מעין 'ברית שלום', כפי שנהג רשב"ח לחתום את מכתביו,²¹⁷ בינינו החוקרים לבין ירושתו ההלכתית מכאן, והקמת יד לחוקרי כתביו שבגניזה לדורותיהם, מכאן.

215 הרצוג, שני פרקים; וכן ראה: אברמסון, 'הגניזה שבתוך ה"גניזה" בתוך: עניינות, עמ' 234.

216 אסף, משיירי ספרותם, עמ' 33; וראה גם: אלוני, כתבי רס"ג, עמ' 32.

217 אסף, תקופת הגאונים, עמ' רפ; אברמסון, במרכזים ובתפוצות, עמ' 75; הג"ל, איגרות גאונים, עמ' 57 (אגב, 'ברית שלום' היא חתימת כוהן, על־פי במדבר כה, יב).

רשימת הקיצורים הביבליוגראפיים

אברמסון, איגרות גאונים = ש' אברמסון, 'איגרות גאונים', תרכ"ב, לא (תשכ"ב), עמ' 43-58; 191-213.

אברמסון, ארבעה פרקים = ש' אברמסון, 'ארבעה פרקים בענין הרמב"ם', סיני, ע (תשל"ב), עמ' כד-לג.

אברמסון, ביורים = ש' אברמסון, 'ביורים', סיני, נב (תשכ"ג), עמ' קמד-קנ.
אברמסון, במרכזים ובתפוצות = ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה.

אברמסון, חמישה שערים = ש' אברמסון, 'חמישה שערים מן ספר המקח והממכר לרב האיי גאון (המקור הערבי ושלשה תרגומים)', בתוך: ספר היוכל לר"ד סולובייצ'יק, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' תתתקיב-תתתקעט.

אברמסון, מבוא התלמוד = ש' אברמסון, פרקים מן 'מבוא התלמוד' לר' שמואל בן חפני, ירושלים תש"ן.

אברמסון, מן הפרק החמישי = ש' אברמסון, 'מן הספר החמישי של "מבוא התלמוד" לרב שמואל בן חפני', סיני, פח (תשמ"א), עמ' קצג-ריח.

אברמסון, מקח וממכר = ש' אברמסון, 'מן המקור הערבי של ספר "המקח והממכר" לרב האיי גאון', בתוך: ספר היוכל לר"נ אפשטיין, ירושלים תש"י, עמ' 296-315.

אברמסון, ספר התג'ניס = ש' אברמסון, 'ספר התג'ניס ("הצימוד") לרב יהודה אבן בלעם', בתוך: ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 51-149 (= ספר הצימוד כתאב אלתיג'ניס, בתוך: שלשה ספרים של רב יהודה בן בלעם, ירושלים 1975, עמ' 7-88).

אברמסון, ספר חדש = ש' אברמסון, 'ספר חדש של רב שמואל בן חפני: על שמות ה' ותארי', קרית ספר, נו (תשמ"א), עמ' 721-725.

אברמסון, ספר על הגירושין = ש' אברמסון, 'מספרי רב שמואל בן חפני, כתאב אלטלאק', תרכ"ב, יז (תש"ו), עמ' 138-164.

אברמסון, ספר על הקניין = ש' אברמסון, 'מספרי רב שמואל בן חפני, כתאב אחכאם אלקנייו(?)', תרכ"ב, יח (תש"ו), עמ' 34-46.

אברמסון, עניינות, = ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד.
אברמסון, רב יוסף ראש הסדר = ש' אברמסון, 'רב יוסף ראש הסדר', קרית ספר, כו (תש"י), עמ' 72-95.

אגמאטי, פירוש לתלמוד — J. Leveen, *A Digest of Commentaries on the Tractates Bābhā Ḳammā Bābhā M'ṣī'ā and Bābhā Bhāth'ra of the Babylonian Talmud*, Compiled by Zachariah Ben Judah Aghmāti, London 1961

אדלר וברוידה, רשימת ספרים עתיקה = E. N. Adler & I. Broide, 'An Ancient Bookseller's Catalogue', *JQR*, XIII (1901), pp. 52-62

אוצר הגאונים = אוצר הגאונים, א-יג, מהדורת ב"מ לוין, חיפה-ירושלים תרפ"ח-תש"ג.
אורבך, ערוגת הבושם = א"א אורבך, ס' ערוגת הבושם, ב, ירושלים תש"ז.

I. Israelsohn, 'Aus dem "Buch der Gesetze über das Gebot der Schaufäden" Samuel ben Chofni's', *Hakedem*, III (1909), pp. 40-43
אלון, המשפט העברי = מ' אלון, המשפט העברי - תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, ירושלים תשל"ג.

אלוני, ארבע רשימות ספרים = נ' אלוני, 'ארבע רשימות ספרים מהמאה הי"ב (ספריות רבינו זכאי ורבינו ישועה ומו"ס)', קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 121-139.

אלוני, כתבי רס"ג = נ' אלוני, 'כתבי רס"ג וה"ג ורשב"ח ברשימת ספרים מהמאה הי"א', עלי ספר, ו-ז (תשל"ט), עמ' 28-48.

אלוני, לרשימת ספרים = א' אלוני, 'לרשימת הספרים של ר' יוסף ראש הסדר', קרית ספר, ל (תשט"ו), עמ' 445-446.

אלוני, שלוש רשימות ספרים = נ' אלוני, 'שלוש רשימות ספרים עתיקות', קרית ספר, לו (תשכ"א), עמ' 389-402.

אלוני, שתי רשימות ספרים = נ' אלוני, 'שתי רשימות ספרים אוטוגרפים של רב יוסף ראש הסדר (המאה הי"ב)', קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 531-557.

אסף, לספר הערכות = ש' אסף, 'לספר הערכות של ר"ש בן חפני', סיני, יח (תש"ו), עמ' 382.

אסף, מכתבים = ש' אסף, 'מכתבים מגאוני בבל', תרביץ, יא (ת"ש), עמ' 159-166.
אסף, משיירי ספרותם = א' אסף, 'משיירי ספרותם של הגאונים', תרביץ, טו (תש"ד), עמ' 35-27.

אסף, ספר החוב = ש' אסף, 'ספר החוב לרב האי גאון', תרביץ, יז (תש"ו), עמ' 28-31.
אסף, ספר המתנה = ש' אסף, 'ספר המתנה לרב שמואל בן חפני (?)', מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 1-31.

אסף, ספרי רב האי = ש' אסף, 'ספרי רב האי ותשובותיו כמקור לרמב"ם', סיני, ב (תרצ"ח), עמ' תקכב-תקכו.

אסף, קטע נוסף = ש' אסף, 'קטע נוסף מכתאב אלטלאק', תרביץ, יח (תש"ז), עמ' 28-33.
אסף, רב האי גאון = ש' אסף, 'לחקר ספריו ההלכיים של רב האי גאון', הצופה לחכמת ישראל, ז (תרפ"ג), עמ' 277-287.

אסף, רשימות ספרים = ש' אסף, 'רשימות ספרים עתיקות', קרית ספר, יח (תש"א-תש"ב), עמ' 272-281.

אסף, שלושה ספרים = ש' אסף, 'שלושה ספרים נפתחים לרב שמואל בן חפני', בתוך: זכרון לנשמת ראי"ה קוק זצ"ל, ירושלים תש"ה, עמ' קיז-קנט (= סיני, יז [תש"ה]), עמ' קיג-קנה.

אסף, תקופת הגאונים = ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו.
אפטוביצר, מבוא הראבי"ה = א' אפטוביצר, מבוא הראבי"ה, ירושלים תרצ"ח.

אפטוביצר, מספרות הגאונים = א' אפטוביצר, 'מספרות הגאונים', בתוך: ספר היובל לשמואל קרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 94–109.

בכר, קטלוג = W. Bacher, 'Un vieux catalogue', *REJ*, XXXII (1896), pp. 126–127
 בכר, רשימת ספרים = W. Bacher, 'Vieille liste des livres', *REJ*, XXXIX (1899), pp. 199–208

בן-שמאי, מציאה אחת = ח' בן-שמאי, 'מציאה אחת שהיא שתיים: פירוש האזינו לרב שמואל בן חפני ופירוש ויושע לרב סעדיה גאון בכתב יד נשכח', קרית ספר, סא (תשמ"ו–תשמ"ז), עמ' 313–332.

בן ששון, אוסף פירקוביץ = מ' בן ששון, 'לשאלת מקור האוסף השני של פירקוביץ — הערות על מקורות היסטוריים והלכתיים', מדעי היהדות, לא (תשנ"א), עמ' 47–67.
 בן ששון, שבאיגרות, מ' בן ששון, 'שבאיגרות מהגניזה — לתולדות חידוש הקשרים של ישיבות בבל עם המערב', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 171–209.
 בן ששון, שרידים = מ' בן ששון, 'שרידים מספר העדות והשטרות לרב סעדיה גאון', שנתון המשפט העברי, יא–יב (תשמ"ד–תשמ"ו), עמ' 135–278.

ברודי, גאוני בבל = R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven–London 1998
 ברודי, מפעלו ההלכתי של רס"ג = י' ברודי, 'מפעלו ההלכתי של ר' סעדיה גאון', פעמים, 54 (תשנ"ג), עמ' 82–92.

ברצלוני, ספר השטרות = ר' יהודה ברצלוני, ספר השטרות, מהדורת שז"ח הלבכרשטאם, ברלין תרנ"ח.

גוטהיל, זוטות = R. Gottheil, 'Tit-Bits from the Geniza', in: *Jewish Studies in Memory of Israel Abrahams*, New York 1927, pp. 149–169
 גויטיין, סדרי חינוך = ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם — מקורות חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ב.

גולדציהר, מוסיקה = I. Goldziher, 'Das Gutachten des Maimonides über Gesang und Musik', *MGWJ*, XXII (1873), pp. 174–180
 גולדציהר, ספר המצוות = I. Goldziher, 'Das arabische Original von Maimuni's Sefer Hammisewot', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, III (1889), pp. 77–85

גיל, במלכות ישמעאל = מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א–ד, תל-אביב–ירושלים תשנ"ז.
 גנזי קדם = גנזי קדם, מאסף מדעי לתקופת הגאונים (ערך: ב"מ לוי), חיפה–ירושלים, תש"ב–תש"ח.

גינצבורג, גאוניקה = L. Ginzberg, *Geonica*², I, New York 1968
 גרונר, מספרי הלכה = צ' גרונר, 'מספרי הלכה של גאונים', עלי ספר, טו (תשל"ט), עמ' 31–35.

גרונר, רב האי גאון = צ' גרונר, 'רב האי גאון ודרכו בהלכה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשל"ד.

גרינבאום, הלכות אבלות = א' גרינבאום, 'הלכות אבלות לרב שמואל בן חפני גאון', בתוך: ספר הזכרון לש"ק מירסקי, ירושלים-ניו-יורק תשל"א, עמ' סט-נג.

גרינבאום, ספר הערכות והקבלנות = א' גרינבאום, 'פרקים נוספים מספר הערכות והקבלנות', קרית ספר, מו (תשל"א), עמ' 154-169.

גרינבאום, פירוש התורה = א' גרינבאום, פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון, ירושלים תשל"ט.

גרינבאום, פרשת וישב = א' גרינבאום, 'מפירושי רב שמואל בן חפני גאון לתורה, פרשת וישב', בתוך: ספר זכרון להרב יחיאל יעקב וינברג, ירושלים תשל"ל, עמ' רנו-רפג.

גרינבאום, רשב"ח מקור לרבנו בחיי = א' גרינבאום, 'רב שמואל בן חפני גאון מקור לרבינו בחיי על התורה', ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 7-33.

גרינבאום, שרידים = א' גרינבאום, 'שרידים בכתבי יד — מפירושו של ר' שמואל בן חפני על התורה', בתוך: ספר היוכל לא' יונג, ניריורק תשכ"ב, עמ' רטו-רלט.

גרץ, דברי ימי ישראל = צ' גרץ, דברי ימי ישראל, ד, וארשא תרנ"ה [מהדורת צילום, ירושלים תשל"ב].

דיטראני, ספר המכריע = ר' ישעיהו דטראני, ספר המכריע, ליוורנו תקל"ט (מונקאטש תר"ס).

הבלין, חתימה ספרותית = ש"ז הבלין, 'על "החתימה הספרותית" כיסוד החלוקה לתקופות בהלכה', בתוך: מחקרים בספרות התלמוד, ירושלים תשמ"ג, עמ' 148-192.

הבלין, משנה תורה = ש"ז הבלין, "'משנה תורה" לרמב"ם — סוף גאונות', המעין, ה (תשכ"ה), עמ' 41-61.

הבלין-יודלוב, תורת גאונים = י' יודלוב וש"ז הבלין, תורתן של גאונים, ד, ירושלים תשנ"ב.

הילדסהיימר, שערי שחיטה = צ' הילדסהיימר, 'שערי שחיטה ובדיקה לרב שמואל בן חפני גאון', מוריה, טו (תשמ"ז), עמ' יז-לא.

הירשפלד, ביקורת על שטיינשניידר = H. Hirschfeld, 'M. Steinschneider "Die arabische Literatur der Juden"', *JQR*, XVI (1904), pp. 408-413.

העיטור = ספר העטור לרבינו יצחק בן אבא מארי, מהדורת ר' מאיר יונה, וארשא 1883 (נדפס מחדש: ניריורק תשט"ז).

הרכבי, ספר המצוות = א"א הרכבי, 'חלק מספר המצוות לרב שמואל בן חפני גאון', הקדם, ג (1909), עמ' 107-114 (= חדשים גם ישנים, דפוס צילום, ירושלים תשל"ל, עמ' 439-442).

הרכבי, ספרי רשב"ח = א"א הרכבי, זכרון הגאון רב שמואל בן חפני וספריו — זכרון לראשונים וגם לאחרונים, פטרבורג תר"ם (נדפס לראשונה בהמשכים ב'מאסף נדחים' בכתבי-העת 'המליץ' ו'השחר', תרל"ח-תרל"ט, דפוס צילום, ירושלים תשל"ל).

- I. Herzog, 'The Last Two Chapters of Samuel ben Hofni's = שני פרקים הרצוג, *JQR*, NS V (1914-1915), pp. 17-27
 ווייס, דור דור ודורשיו = א"ה ווייס, דור דור ודורשיו, ד, מהדורה ראשונה, וינה תרמ"ז
 (מהדורה שנייה, וילנה תרס"ד).
 ווייס, שערי ברכות = א"ה ווייס, 'שערי ברכות', בית התלמוד, ב (תרמ"ב), עמ' 65-77.
 וידר, השפעות אסלאמיות = ג' וידר, השפעות אסלאמיות על הפולחן היהודי, מנצ'סטר
 תש"ו.
 חבצלת, הרמב"ם והגאונים = מ' חבצלת, הרמב"ם והגאונים, ירושלים-ניי-יורק תשכ"ז.
 טברסקי, משנה תורה = י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א.
 כהן, מיון ההלכה = B. Cohen, 'The Classification of the Law in the Mishneh Torah', *JQR*, XXV (1935), pp. 519-540
 כליל תכלת = א' טבגר, כליל תכלת, ירושלים תשנ"ג.
 לוי, מהדורה — ראה לעיל: אגמאתי.
 לוי, ספר ההוצאה = ב"מ לוי, 'קטע מספר ההוצאה לר' שמואל בן חפני (?)', גנזי קדם, ד
 (תר"ץ), עמ' 61-62 (= אוצר הגאונים, כתובות, חלק הפירושים, עמ' 87-88).
 לוי, ספר השותפות = ב"מ לוי, 'ספר השותפות לרב שמואל בן חפני', גנזי קדם, ו (תש"ד),
 עמ' 41-73 (תחילתו — סיני, ו [ת"ש], עמ' שצ-שצז: 'ממשנתו של ר' שמואל בן
 חפני').
 לוי, פירוש רבנו חננאל = ב"מ לוי, 'פירוש רבנו חננאל לב"ק ע"א ע"ב-ע"ד ע"ב', גנזי
 קדם, ג (תרפ"ה), עמ' 36-41.
 לוי, קטע = ב"מ לוי, 'קטע מחבורו של ר' יהודה הנשיא אלברצלוני (?) לב"מ', גנזי קדם, ה
 (תרצ"ד), עמ' 99-102.
 לוי, שער בדיקת הבשר = ב"מ לוי, 'שער בדיקת הבשר מן החלב ומן הגידין משערי הגאון
 רבי שמואל בן חפני ז"ל', גנזי קדם, ב (תרפ"ג), עמ' 16-18.
 ליבזון, משפט משווה = ג' ליבזון, 'משפט משווה יהודי-מוסלמי — תולדות המחקר
 ובעיותיו', פעמים, 62 (תשנ"ה), עמ' 42-81.
 ליבזון, עוד על ספר המצרנות = ג' ליבזון, 'עוד על ספר המצרנות לרשב"ח', עומד
 להתפרסם בספר היובל לכבוד ח"י דימיטרובסקי.
 ליבזון, ערב שקדם = ג' ליבזון, 'ערב שקדם ושילם ברמב"ם ובספרות המוסלמית
 המקבילה', שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 153-169.
 ליבזון, ערבות לגוף = ג' ליבזון, 'ערבות לגוף בספר הערבות לרשב"ח, ברמב"ם ובספרות
 המוסלמית המקבילה', שנתון המשפט העברי, יג (תשמ"ז), עמ' 121-184.
 ליבזון, פרקים מספר המצרנות = ג' ליבזון, 'פרקים מספר המצרנות לרב שמואל בן חפני
 גאון', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 61-107.
 ליבזון, פרקים מספר הערבות = ג' ליבזון, 'פרקים מספר הערבות והקבלנות לרב שמואל בן
 חפני', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 377-412.

ליבזון, פרקים נוספים = ג' ליבזון, 'פרקים נוספים מספר המצוות לרשב"ח', קובץ על יד, סדרה חדשה, יג (כג) (תשנ"ו), עמ' 45–89.

ליבזון, שניים שערכו = ג' ליבזון, 'שניים שערכו' — מחקר השוואתי בין ר' שמואל בן חפני, הרמב"ם וספרות מוסלמית מקבילה, שנתון המשפט העברי, יג (תשמ"ז), עמ' 337–392.

מאן, אחרון גאוני סורא = J. Mann, 'The Last Geonim of Sura', *The Collected Articles*, II, Gadera 1971, pp. 293–316 (= *JQR*, XI [1921], pp. 409–432)

מאן, מקורות ומחקרים = J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, Cincinnati 1931

מאן, רשימות ספרים = J. Mann, 'Listes de livres provenant de la Gueniza', *REJ*, LXXII (1921), pp. 163–183

מלטר, סעדיה גאון = H. Malter, *Saadia Gaon his Life and Works*, Philadelphia 1921

מרגליות, הלכות הנגיד = הלכות הנגיד, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשכ"ב.

מרגליות, רשימת ספרים = G. Margoliouth, 'A Fihrist of Works by the Gaon Samuel Ben Hofni', *JQR*, XIV (1902), p. 311

נחום, גנוי תימן = י"ל נחום, צהר לחשיפת גנוי תימן, תל-אביב תשמ"ו.

סוקלוב, פירוש רשב"ח = מ' סוקלוב, 'האמנם הקיף פירוש ר' שמואל בן חפני את כל התורה?', עלי ספר, ח (תש"ס), עמ' 137–139.

סקליר, דוד בן סעדיה = ד' סקליר, 'ר' דוד בן סעדיה אלגר וחיבורו אלחאוי', תעודה, יד (תשנ"ח), עמ' 103–123.

סקליר, דיסרטאציה = D. E. Sklare, 'The Religious and Legal Thought of Samuel Ben Hofni Gaon: Texts and Studies in Cultural History', Ph. D. Thesis, Harvard University, Cambridge, Mass. 1992

סקליר, רשב"ח = D. E. Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World* — *Texts and Studies*, Leiden 1996

עמנואל, מגנזי = ש' עמנואל, מגנזי המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 87–90.

עמנואל, שערי שחיטה = ש' עמנואל, 'שערי שחיטה וטריפות לרב שמואל בן חפני גאון', קרית ספר, נט (תשמ"ד), עמ' 962–966.

עסיס, ענייני לשון = מ' עסיס, 'ענייני לשון בפרק קמ"ג של "מבוא התלמוד" לרב שמואל בן חפני'. לשוננו, נו (תשנ"ב), עמ' 27–43.

פוזננסקי, ביקורת = S. Poznanski, *Zur jüdisch-arabischen Literatur*, Berlin 1904, pp. 54–59 (= *Orientalischen Literaturzeitung*, VII [1904], pp. 314–316)

פוזננסקי, קטלוג ספרים = S. Poznanski, 'Einige Bemerkungen zu einem alten Bücher-katalog', *JQR*, XIII (1901), pp. 324–330

- S. Poznanski, 'Buecherverzeichnisse', *Zeitschrift für hebraeische Bibliographie*, VI, (1902), pp. 181–187
- S. Poznanski, 'Jüdisch-arabische Bücherlisten = רשימת ספרים מקמבריג', *Zeitschrift für hebraeische Bibliographie*, XII aus der Geniza in Cambridge, (1908), pp. 111–124
- פנטון, פירוש קדום = "ינון-פנטון, 'פירוש קדום בערבית-יהודית לספר 'צירה', בתוך: משאת משה — מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 164–183.
- פרידלנדר, שיעורי ספר השותפות = "פרידלנדר, 'שיעורי ספר השותפות לרבינו שמואל בן חפני', בתוך: ספר היובל לד"צ הופמן, ברלין תרע"ד, עמ' 83–97 [החלק העברי] (= גנוי קדם, ו [תש"ד], עמ' 64–73).
- M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine — A Cairo Geniza Study*, I–II, Tel Aviv–New York 1980–1981
- פרידמן, מו"מ בין חכם מתימן לראב"ם = מ"ע פרידמן, 'משא ומתן בין חכם מתימן לר' אברהם בן הרמב"ם על כסף הכתובה ועל סמכות המסורת', תעודה, יד (תשנ"ח), עמ' 139–192.
- L. Zunz, 'Saadia und sein Zeitalter betreffende Bemerkungen', *Gesammelte Schriften*, Berlin 1876, III, pp. 132–142
- קונפורטי, קורא הדורות = ד' קונפורטי, קורא הדורות, ונציה תק"ו; מהדורת ד' קאססעל, ברלין תר"ו, עמ' ד-ה.
- ראב"ד, ספר הקבלה = ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ו.
- רוזנטל, רב פלטוי = ד' רוזנטל, 'לתולדות רב פלטוי גאון ומקומו במסורת ההלכה', שנתון המשפט העברי, יא–יב (תשמ"ד–תשמ"ו), עמ' 589–653.
- רפפורט, תולדות = ש"י ראפפורט (שי"ר), תולדות, כרך א, חלק א: תולדות רבנו נתן איש רומי, ורשה תרע"ג, עמ' 172–173 (= בכורי העתים, י [תק"ץ], עמ' 86–87).
- J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964
- M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden*, Frankfurt a. M. 1902, pp. 108–111
- S. Schechter, *Saadyana — Geniza Fragments of Writings of R. Saadya Gaon and Others*, Cambridge 1903
- תשובות הגאונים, הרכבי = א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון, מחברת רביעית, ברלין תרמ"ו.
- תשובות הגאונים, חמדה גנוזה = תשובות הגאונים, חמדה גנוזה, ירושלים תרכ"ג.
- תשובות הגאונים, ליק = תשובות הגאונים, מהדורת ר"י מוסאפיה, ליק תרכ"ד.

תשובות הגאונים, שערי צדק = תשובות הגאונים שערי צדק, מהדורת ר"ח מודעי, שאלוניקי תקנ"ב.

תשובות הרמב"ם = תשובות הרמב"ם, א-ד, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשי"ח-תשמ"ו.
תשובות הרמב"ם, פריימן = תשובות הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן, ירושלים תרצ"ד.
תשובות מהר"ם אלאשקר = שו"ת מהר"ם לר' משה ב"ר יצחק אלאשקר (דפוס ראשון, סביוניטה שי"ד), ירושלים תשי"ט.

תשובות ר"י אבן מיגאש = שו"ת ר"י אבן מיגאש, שאלוניקי תקנ"ט.